

EŞ'ARÎ ÂLİMLERİN NAZARINDA HANBELÎLİK VE HANBELÎLER (İHTİLAFLAR VE İTHAMLAR)

Gönderim Tarihi: 23.01.2018

Kabul Tarihi: 20.04.2018

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5055-7995>

Ümüt TORU*

Öz

Mezhepler arası ilişkiler, öncelikle söylemler üzerine bina edilir. Yaftalayıcı isimler ve olumsuz nitelermeler, çoğu defa olumsuz ilişkileri de beraberinde getirir. Her ikisi de Ehl-i Sünnet'in bir kolu olmasına rağmen Eş'arî âlimlerin Hanbelîlere yönelik olumsuz dil ve üsluplarının incelenmesi, bu açıdan önem teşkil etmektedir. Eş'arî âlimler açısından Hanbelîlik, kurumsal kimliği bakımından Ehl-i Sünnet sınırları içerisinde yer alan ve sahih bir din anlayışını temsil eden fırka konumundadır. Ne var ki kelimâ meselelere yaklaşımda aklın yeri, Allah'a ait sıfatların tevili ve mushaftaki lafızların mahluk olup olmadığı konularında Hanbelîlere çok ciddi eleştiriler yöneltilmiş, ayrıca Haşviyye, Mücessime, ayak takımı, câhil gibi aşırı birtakım ithamlarda bulunulmuştur. Bu olumsuz nitelermelerin arkasında dinsel hassasiyetlerin yanı sıra temsil ettikleri din anlayışının meşruiyetini sağlamaya yönelik kaygılar yer almaktadır. Diğer taraftan Nizâmülmülk'ün vezir olmasıyla birlikte siyasal bakımdan desteklenmeye başlanmaları, fikirlerini yaymak için avantajlı bir konuma yükselmeleri ve bu uğurda gerekli tüm imkanlara kavuşmaları, çoğu defa Hanbelîlerin aleyhine bir gelişme kaydetmeleri de bunda etkili olmuştur. Zira Eş'arîliğin yükselmesine karşı Hanbelîlerin zaman zaman sosyal şiddete varan tepkisi, onların üslubuna yansımıştır.

Anahtar Kelimeler: Eş'arîlik, Hanbelîlik, Akıl, Haberî Sıfatlar, Halku'l-Kur'an, İtham.

Hanbalism and Hanbalities in the Viewpoint of Asharite Scholars (Disagreements and Accusations)

Abstract

Relations between sects are built on discourses first. Nicknames and negative

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü.

Dr. Assistant Professor, Amasya University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Studies. Amasya/Turkey (umittoru@hotmail.com).

qualifications often lead to negative associations. When viewed from this angle the bad accusations that the Ash'arite scholars use about the Hanbalities are really striking. So, both are included in the Ahl al-Sunnah. In terms of Ash'arî scholars, Hanbalism is a branch within the Ahl al-Sunnah and represents a true understanding of religion. However, the Hanbalites were subjected to very serious criticisms about the comment of Allah's qualities, nature of the Holy Qur'an's letters. Beside of this, they were accused of some extreme accusations such as Hashviyya, Mucessima, Mushabbiha, idler and ignorant. These negative qualifications concern with ensuring the legitimacy of the religious thought they represent, as well as religious sensitivities. On the other side, being supported politically after Nizam al-Mulk became vizier, to gain an advantageous position to spread their ideas and to get all the necessary opportunities for it influenced their language. Finally, the reaction of the Hanbalities to the rise of the Asharism, this reaction sometimes caused social violence, is reflected in their wordings too.

Keywords: Asharism, Hanbalism, Mind, İnformed Devine Attributes, Halqu'l-Qur'an, Accusation.

Giriş

Eş'arîlik, hicrî dördüncü asrın başlarında İmam Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılması ve selef tarafından temsil edilen Ehl-i Sünnet itikadını benimsediğini deklare etmesi, müteakip yıllarda da isminin mezhep kurucusu olarak görülmeye başlanmasıyla ortaya çıkmış bir mezheptir. Kurucusunun mezhep değiştirdiği günlerden itibaren Hanbelîlik ile yakın bir ilişki içinde olmuş ve çoğunlukla onun aleyhine bir gelişme göstermiştir.¹ Ebû Hâmid el-İsferâyinî (ö. 406/1015) gibi bazı Şâfiîler, İmam Eş'arî'yi Şâfiî kabul etmese ve halku'l-Kur'ân meselesinde fikirlerine karşı çıksa da Eş'arîlik, zaman içerisinde özellikle Şâfiîler arasında yayılmış ve Şâfiîlerin kâhir ekseriyetinin benimsediği itikâdî mezhep haline gelmiştir.² Eş'arî'nin fikirleri, onun Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra ömrünün büyük bir kısmını geçirdiği Bağdat'tan ilk önce Horasan'ın daha çok Şâfiî çevrelerin bulunduğu şehirlerine, daha sonra da batıya, Mağrib'deki Kayravan gibi Mâlikîliğin merkezi

¹ Hâlid Kebîr Allâl, *Safahâtun min târîhi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa bi-Bağdâd* (Cezair: Matbaatu hûme, ty.), 132; Muhyettin İğde, *Siyasi-İtikadî Bir Mezhep Olarak Hanbelîliğin Teşekkül Süreci* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016), 242.

² Allâl, *Safahâtun min târîhi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa bi-Bağdâd*, 143-144.

Eş'arî Âlimlerin Nazarında Hanbelîlik ve Hanbelîler (İhtilaflar ve İthamlar) | 103
konumundaki yerlerde yayılmaya başlamış, Selçuklular zamanında en parlak dönemini yaşayarak zamanla Şâfiîlerin ve Mâlikîler'in çoğunun ortak kelâmı haline gelmiştir.³ İmam Şâfiî'nin Ehlü'r-Rey karşıtı tavrının, Şâfiîliği Ashâbu'l-Hadis arasında popüler hale getirmesinin ve Horasan bölgesinin büyük bir kısmında yayılmış olan Hanbelîler ve diğer Hadis Taraftarı toplulukları hicrî beşinci/on birinci asrın son çeyreğine kadarki süreçte kendi içinde eritmiş olmasının Eş'arîliğin Şâfiîler arasında yayılmasında önemli rolü vardır.⁴

İlk Şâfiîler, itikâdî görüşleri bakımından bir bütünlük oluşturmasalar da gerek fıkıhta gerekse kelâmıda genel olarak Ashâbu'l-Hadis düşüncesine mensupturlar. Bunun doğal bir sonucu olarak da itikâdî meselelerde aklın kullanılmasına karşı çıkıyorlardı.⁵ Bununla birlikte İbn Küllâb, Kerâbisî ve Hâris el-Muhâsibî gibi kelâm ile işğal eden ve Ashâbu'l-Hadis tarafından kısmen de olsa aklı öne çıkardıkları için eleştirilen Şâfiîler de vardı. Şâfiîler arasında kelâm, bilhassa İmam Eş'arî'nin çağdaşı Ebu'l-Abbâs İbn Süreyc'ten sonra yaygınlaşmış ve bu durum, diğer Ashâbu'l-Hadis mensuplarıyla önemli bir tartışma konusu olmuştur.⁶

Eş'arîlik, bir takım kelâmî meselelerde Ashâbu'l-Hadis tarafından ağır bir şekilde eleştirilen Küllâbî gelenek üzerinde yükseldiği için onlara yöneltilen eleştirilerin doğal muhatabı olmuştur. Çoğu defa birlikte yaşanan ortak coğrafya ve bilhassa Mihne sonrası süreçte Ashâbu'l-Hadis içinde Hanbelîler'in sosyo-kültürel hayatta kazandığı etkinlik, Eş'arî âlimlerin kendilerine meşruiyet sağlayacak argümanlara ağırlık vermesini zorunlu kılmıştır. Bu kapsamda genel olarak Ahmed b. Hanbel ve Hanbelîlik cepheye alınmamakla birlikte özellikle kelâmî

³ Tacuddîn Ebî Nasr Abdilvehhâb b. Ali b. Abdi'l-Kâfî es- Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tenâhi ve Abdul-Fettâh Muhammed el-Hulv (byy.: Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, 1964), 3: 377-378; Wilfred F. Madelung, "Maturidiliğin Yayılışı ve Türkler", *İmam Mâturîdî ve Maturidilik*, haz. Sönmez Kutlu (Ankara: Kitâbiyât, 2003), 305-306; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî* (Mısır: Dâru'l-meârif, ty.), 5: 316-317; Ali Avcu, *Horasan-Maverâünnehir'de İsmâîlilik* (Ankara: Asitan Yayınları, 2014), 94-95.

⁴ Eş'arîlik-Şâfiîlik kaynaşmasının tarihsel süreci konusunda kapsamlı bir analiz için bkz. Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Maturidilik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 97-103, 138.

⁵ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Maturidilik İlişkisi*, 100-101.

⁶ Bilal Aybakan, "Şâfiî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38: 237; Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Maturidilik İlişkisi*, 100-101.

meselelere yaklaşımda aklın kullanılması, sıfatların tevili ve mushaftaki lafızların mahluk olup olmadığı konularında bazen örtük bir şekilde, bazen de siyasal ve sosyal gelişmelerin sağladığı avantajla açıkça Hanbelîler'e ciddi eleştiriler yöneltilmiş, bu eleştiriler üzerinden Hanbelî yaklaşımın yanlışlığı gösterilmeye çalışılmıştır. Bu bakımdan Eş'arî ulemanın sosyo-kültürel hayatta kendilerine özgün bir yer edinme gayretlerini incelemek, Hanbelîler'den farklı düşündükleri hususları tespit etmek ve muhalif bir görüşü eleştirirken kullandıkları dil ve üslubu, geliştirdikleri söylem biçimlerini ortaya koymak, sadece Eş'arî düşüncenin tanınması açısından değil günümüzde birbirine çok yakın görüşlere sahip birçok dinsel grubun karşılıklı ilişkilerini anlamak açısından da ufuk açıcı olabilecektir. Biz, bu makalemizde Eş'arî ulemanın Hanbelîler'e bakışının sadece söyleme ve dile yansıyan boyutları ile bunların teolojik, sosyal-piskolojik ve tarihsel sebepleri üzerinde durup ihtilafların ve olumsuz söylemlerin sosyo-kültürel hayata yansıyan boyutunu ise bir başka çalışmaya bıraktık. Diğer taraftan, savundukları görüşlerin doğruluğunu ve bunun dışındaki kabullerin gayri İslâmîliğini göstermeye çalışan kesimin Eş'arîler olması itibarıyla sadece onların eserlerine yansıyan üslubu bir analize tabi tuttuk. Bu eserlerin seçiminde ise daha çok hicrî dördüncü, beşinci ve kısmen altıncı asırlarda üretilen ve sonraki süreçte Eş'arî düşünceye yön veren literatürle iktifa edip mezhep kimliklerinin belirginleştiği daha geç dönem eserlerine ancak gerekli görülen durumlarda müracaat ettik.

1. Eş'arî Düşüncede Hanbelîlik ve Hanbelîler

a. Hanbelîliğe Olumlu Bakış

Eş'arî âlimlerin Hanbelîlik ve Hanbelîler ile ilgili değerlendirmeleri, dikey bir çizgide hep aynı şekilde devam etmemiş, içinde buldukları sosyo-politik ve sosyo-kültürel şartların etkisiyle dalgalı bir mahiyet teşkil etmiştir. Bununla birlikte Hanbelîliğin İslam mezhepleri arasında doğru bir din anlayışını temsil ettiği ve hak mezhepler arasında yer aldığı genel olarak kabul edilmiştir. Mesela İmam Eş'arî, bazı eserlerinde İslam mezheplerini ana çatı itibarıyla "haktan sapmış bid'at ehli fırkalar" ve "hak üzere olan sünnet ehli fırka" şeklinde tasnif etmiş,⁷ bu tasnifinde Hanbelîlik'i, "kitap ve sünnete bağlı,

⁷ Bkz. Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil el-Eş'arî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne* (Beyrut: Dâru İbn Zeydûn, ty.), 7-8; Eş'arî, *Risâletü ilâ ehli's-suğr bi-bâbil'l-ebvâb*, thk. Abdullah Şâkir Muhammed el-Cüneydî (Medîne: İmâdü'l-bahsi'l-ilmî, 1992), 174.

Eş'arî Âlimlerin Nazarında Hanbelîlik ve Hanbelîler (İhtilaflar ve İthamlar) | 105
ashabın yolundan ayrılmayan, hak ve hakikati temsil eden" bir fırka olarak ortaya koymuş, hatta kendisinin de onlara bağlı olduğunu belirtmiştir. Dahası o, Ahmed b. Hanbel hakkında "Allah'ın kendisiyle hakkı beyan ettiği, dalâletleri ortadan kaldırdığı, dinin ilkelerini ortaya koyduğu, bid'atçilerin bid'atlerini, haktan ayrılanların sapkınlıklarını ve şüphecilerinin şüphelerini engellediği faziletli imam ve kâmil lider" gibi övgü dolu nitelermelerde bulunmuştur.⁸ Yine o, İslam mezheplerini ötekileştirici herhangi bir sınıflamaya tabi tutmadığı *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn* adlı Mezhepler Tarihi eserinde, Hanbelîler tarafından savunulduğu bilinen fikirleri "Ashâbu'l-Hadis ve Ehl-i Sünnet" başlığı altında zikretmiş⁹ ve en sonunda bu görüşleri kendisinin de kabul ettiğini belirtmiştir.¹⁰ Ancak o, burada ya da eserinin başka bir yerinde Ahmed b. Hanbel ve Hanbelîlik'le ilgili hiçbir söz etmemiştir. İmam Eş'arî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'i ne zaman kaleme aldığı tartışmalıdır.¹¹ Muhtemelen o, Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra eserini yeniden gözden geçirmiş, bazı müdahalelerde bulunmuş ve son şeklini vermiştir.¹² *el-*

---

⁸ Eş'arî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, 9.

⁹ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*, thk. Helmut Ritter (Wiesbaden: Dâru'n-neşr, 1980), 290-297.

¹⁰ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*, 297.

¹¹ *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'in yazılış tarihi konusundaki tartışmalar ve çeşitli tespitler konusunda ayrıntılı değerlendirmeler için bkz. Kadir Gömbeyaz, "Makâlât Geleneğinde İmam Eş'arî" (Yüksek Lisans tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), 83-92; W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. Ruhi Fıçlalı (İstanbul: Şa-To İlahiyat, 2001), 378; Keith Lewinstein, "Studies in Islamic Heresiography: The Khawaric in Two Fıraq Traditions" (Degree of Doctor of Philosophy, Faculty Of Princeton University in Candidacy, 1989), 13; Joseph Givony, "Fıraq Edebiyatında İmam Ebû Hanîfe'nin Tasviri İle İlgili Meseleler", çev. Muzaffer Tan ve N. Kemal Karabiber, *İmam Mâturîdî ve Maturidilik*, haz. Sönmez Kutlu (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2003), 64-66.

¹² Ümüt Toru, "Eş'arî Makâlât Geleneğinde İmâmiyye Algısı (Doktora tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 27-31.

*İbâne*¹³ ve *Risâle ilâ ehli's-Suğr*¹⁴ adlı eserleri ise kesin bir şekilde onun Mu'tezile'den ayrıldığı ilk yıllarda kaleme alınmıştır. Dolayısıyla Hanbelîler'in Bağdat'ta güçlü bir konumda olması, Eş'arî'nin onların hâkim olduğu kültür havzasında kendisine yer edinmeye çalışması,¹⁵ yine onların eleştiri ve saldırılarından korunma ve hatta onları kendine çekme gibi bir amaç taşıması¹⁶ gibi sosyal ve psikolojik şartlar, onun bu

¹³ İmam Eş'arî'nin *el-İbâne*'yi ne zaman yazdığı tartışmalı bir konudur. Onun hicrî üçüncü asrın sonları, dördüncü asrın başlarında Mu'tezile'den ayrılıp Ehl-i Sünnet'e intikal etmesini müteakip Bağdat'a gelince Hanbelî âlim Berbehârî ile görüşmeye gitmeden önce bu eserini yazdığını söyleyenler olduğu gibi [Bkz. Mehmet Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arilik* (İstanbul: Düşün Yayınları, 2013), 158.] ondan olumsuz cevap almasından hemen sonra kaleme aldığını söyleyenler [Bkz. Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Muhammed b. Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakî (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ty.), 2: 18; İrfan Abdülhamid, "Eş'arî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11: 444; Richard J. McCarthy, "A Note on the İbana", *The Theology of Al-Ashari* (Beyrut: İmprimerie Catholique, 1953), 232.] de vardır. (İbâne'nin şu anki hâliyle İmam Eş'arî'ye aidiyetinin kuşkulu olduğu ve birtakım ilaveler yapılmış olunabileceği yönündeki değerlendirmeler için bkz. McCarthy, "A Note on the İbana", 232; Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arilik*, 155, 257.)

¹⁴ *Risâle*'de eserin yazılış tarihiyle ilgili 268/882 şeklinde bir kayıt yer almaktadır. (Bkz. Eş'arî, *Risâle*, 75.) Ne var ki İmam Eş'arî'nin 260/874 yılında doğduğunun ve 40'lı yaşlardayken mezhep değiştirdiğinin bilinmesi (Bkz. Ebu'l-Abbâs Şemsü'd-Din Ahmed b. Muhammed b. Hallikân, *Vefeyâtu'l-e'yân ve enbâi ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru sadr), 1994, 3: 284-285; Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût ve Salih es-Semr, (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1985), 11: 392; Abdülhamid, "Eş'arî", 444.), dahası eserde Eş'arî'nin selef düşüncesine yönelik olumlu birtakım değerlendirmeleri, bu tarihin hatalı olduğunu ve sehven yazılmış olabileceğini göstermektedir. Söz konusu tarihin aslında 298/910 olduğunu iddia edenler olduğu gibi eserin aslında Eş'arî'nin Mutezilî dönemine ait olduğunu da savunanlar, bütün bu iddiaları reddederek eserin kesin bir şekilde İmam Eş'arî'nin Selef düşüncesine mensup olduğu döneme ait olduğunu belirtenler de vardır. (Bkz. Fevkiye Hüseyin Mahmûd, "Mukaddimetü'l-muhakkik", *el-İbâne an-usûlü'd-diyâne*, yzr. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (Kâhire: Dâru'l-ensâr, 1977), 72-75; Abdullah Şâkir Muhammed el-Cüneydî, "Mukaddimetü'l-muhakkik," *Risâle ilâ ehli's-Suğr bi-Bâbi'l-Ebvâb*, yzr. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (Medine: el-Câmiatu'l-İslâmiyye, 1992), 63-65.) Eserde Ehl-i Sünnet âlimleri hakkında eserde kullanılan olumlu üslubu ve hatta onlardan istifadeye yönelik temennisi (Eş'arî, *Risâle ilâ ehli's-Suğr bi-Bâbi'l-Ebvâb*, 177), eseri Mu'tezile'den döndüğü ve Hanbelîler arasında yer edinmeye çalıştığı ilk dönemde kaleme aldığına dair tespitleri haklı çıkartmaktadır.

¹⁵ Kalaycı, "Eş'arîliğin Tarihsel Arka Planı", 401.

¹⁶ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arilik*, 158-159; Kadir Demirci, "Eş'arî'de Hadis ve Sünnet (el-İbâne Örneği)", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 10/2 (2010): 49.

Eş'arî Âlimlerin Nazarında Hanbelîlik ve Hanbelîler (İhtilaflar ve İthamlar)| 107
üç eserine yansıyan üslubunu etkilemiş gözükmektedir.¹⁷

Eş'arî düşüncede Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'den sonra mezhepleri genel bir tasnife tabi tutan ve mezheplere yaklaşımını açık bir şekilde yetmiş üç fırka hadisi üzerine bina eden ilk Eş'arî makâlât yazarı olan Bağdâdî (ö. 429/1037), İslam dünyasında ortaya çıkan bütün mezhepleri "kurtuluşa eren fırka, heva ehli fırkalar ve aslında İslam ile bir ilgileri olmadığı halde İslam'a nispet edilen fırkalar" olmak üzere üçlü bir tasnife tabi tuttuğu eserinde, son iki grubun cehennemlik olduğunu iddia ettiği ve bunun yanında onlara yönelik bir takım sosyal mesafe normları önerdiği¹⁸ halde Ashâbu'l-Hadis kapsamında değerlendirdiği Hanbelîliği, kesin bir şekilde kurtuluşa eren fırkalar arasında saymış, bunların her türlü bid'atlerden uzak olduklarını belirtmiş ve onlara yönelik herhangi bir sosyal mesafe normu geliştirmemiştir.¹⁹ Bağdâdî'nin mezheplere bakışını ve yaklaşımını ortaya koymak için geliştirdiği üçlü tasnif, alt kolları itibariyle farklılaşsa da ana çatı itibariyle kendisinden sonra öğrencisi Ebu'l-Muzaffer el-İsferâyinî'yi (ö. 471/1079) ve Fahreddin er-Râzî'yi (ö. 606/1210) de etkilemiştir. Her ikisi de mezhepleri aynen Bağdâdî gibi üçlü bir tasnife tabi tutmuş, bununla birlikten ondan farklı olarak hiçbir mezhep hakkında sosyo-kültürel hayatta mensuplarından uzak durmayı gerektiren bir hüküm ortaya koymamışlardır.²⁰ Diğer taraftan her ikisinde de Hanbelîlik, aynen Bağdâdî'de olduğu gibi kurtuluşa eren Sünnî fırkalar arasında yer almaktadır.²¹ Eş'arî makâlât yazarlarından objektif ve betimsel üslubuyla dikkat çeken Şehristânî (ö.

---

¹⁷ Erkan Yar, "Eş'arî ve Metodolojisi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 10/2 (2005): 33, 36; Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 159.

¹⁸ Bağdâdî'nin fırkalara yönelik geliştirdiği sosyal mesafe normları hakkında ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Toru, "Eş'arî Makâlât Geleneğinde İmâmiyye Algısı", 230-236.

¹⁹ Ebû Mansûr Abdu'l-Kahir b. Tâhir b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak* (Mısır: Dâru'l-maarif, ty.), 11, 26-27, 314-315, 324.

²⁰ Bkz. Ebu'l-Muzaffer el-İsferâyinî, *et-Tabsîr fi'd-dîn ve temyîzü'l-fırkatî'n-nâciyeti an fırakî'l-hâlikîn* (Kahire: Matbaatu'l-envâr, 1940), 23, 25, 123; Fahreddin er-Râzî, *İ'tikâdâtü fırakî'l-Müslimîn ve'l-müşrikîn* (Kahire: Mektebetü'n-nahda el-İslâmiyye, 1938), 76-81. Ayrıca bkz. Toru, "Eş'arî Makâlât Geleneğinde İmâmiyye Algısı", 227-230.

²¹ İsferâyinî, *et-Tabsîr fi'd-dîn ve temyîzü'l-fırkatî'n-nâciyeti an fırakî'l-hâlikîn*, 183; Fahreddin er-Râzî, *er-Riyâzu'l-mûnika fi-âraî ehli'l-ilm*, thk. Esad Cuma (Tunus: Külliyyetü'l-âdâb ve'l-ulûmî'l-insâniyye, 2004), 87-90; Râzî, *İ'tikâdâtü fırakî'l-Müslimîn ve'l-müşrikîn*, 66.

548/1153) de “kurtuluşa eren fırka-dalâlet ehli fırkalar” şeklindeki ikili tasnifinde, Ahmed b. Hanbel’i ve ashâbını, kurtuluşa eren fırka içinde zikretmiştir.²²

b. Hanbelîlik-Hanbelîler Ayrımı ve Hanbelîler’e Yönelik Eleştiriler

Eş’arî makâlât yazarlarından Bağdâdî’ye göre “Ehl-i Sünnet dışındaki fırka mensuplarından birkaç kişi bir araya gelse, aynen Yahudi ve Hıristiyanlar gibi birbirlerini tekfir ederek ortamı terk ederler. Onlardan birbirini tekfir etmeyen ve birbirlerinden uzaklaşmayan bir fırka yok gibidir. Hâlbuki Ehl-i Sünnet mensupları, birbirlerini tekfir etmek bir tarafa birbirlerinden uzak durmayı gerektirecek bir ihtilafa dahi düşmezler.”²³ Ne var ki aşağıda zikredeceğimiz bir takım örnekler, bu ifadelerin olgunun tasvirinden ziyade kişisel temennisini yansıttığını göstermektedir. Onun, benimsediği yetmiş üç fırka hadisinin etkisiyle Ehl-i Sünnet’i, bütün alt kollarıyla birlikte kurtuluşa eren tek bir fırka olarak sunma yönündeki kaygısı, Hanbelîler de dâhil herhangi bir Sünnî kişi ya da grubu ötekileştirecek argümanlardan uzak durmasına sebep olmuştur.²⁴ Yine IV/10. asrın başlarından itibaren Fâtımî İsmâîlîler’in siyasî bir güç haline gelerek zamanla Sünnî coğrafya için tehdit olmaya başlaması ve 402/1012 tarihinde Abbâsîler’in bir bildiri yayınlarak Fâtımîler’in Ali soyuyla bir irtibatlarının olmadığını ve Deysânî bir kökten geldiklerini ileri sürmesi,²⁵ sadece İsmâîlîliğe bakışı²⁶ değil Bağdâdî başta olmak üzere o dönemde yaşayan Sünnî müelliflerin fırkaları tasnifini de doğrudan etkilemiş, Abbâsî Halifeliğinin daha geniş

²² Ebu’l-Feth Muhammed b. Abdulkerim eş-Şehristânî, *Kitâbu’l-milel ve’n-nihal*, thk. Muhammed Seyyid Keysânî (Beyrut: Dâru’l-ma’rife, 1975), 93, 103-104, 207.

²³ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Kitâbu’l-milel ve’n-Ninal*, thk. Nasrî Nâdir (Beyrut: Dâru’l-Maşrik, 1986), 157; Bağdâdî, *el-Fark beyne’l-fırak*, 361; Benzer bir değerlendirme için bkz. İsfârâyînî, *et-Tabsîr fi’l-dîn ve temyüzü’l-fırkati’n-nâciyeti an fıraki’l-hâlikîn*, 186.

²⁴ Dinlerin, toplumsal kurumlara ontolojik statüler vermesi ve onların bu konumunu yasallaştırması hakkında kapsamlı bir analiz için bkz. Şaban Erdiç, “Bir İnşa Süreci Olarak Fenomenolojik Perspektifte Kutsal ve Kutsallaşma -Ziyaret Fenomeni Örneği”, *Millî Folklor*, 114 (2017): 40-41.

²⁵ Cemâlüddîn Ebu’l-Ferec Abdurrahmân b. el-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi’l-ümem ve’l-mülûk*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmîyye, 1992), 15: 82-83; İmâdu’l-Dîn Ebu’l-Hasan b. Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmirî (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-Arabî, 1997), 7: 584.

²⁶ Ali Avcu, *Karmatîliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2011), 58.

Eş'arî Âlimlerin Nazarında Hanbelîlik ve Hanbelîler (İhtilaflar ve İthamlar) | 109
bir toplumsal temsile sahip olduğu ve Sünnî fırkalar arasında bir fark bulunmadığı düşüncesini öne çıkarmaya çalışılmalarına sebep olmuş görülmektedir.²⁷

Hanbelîlik, daha önce de belirttiğimiz üzere genel düşünce sistemi itibariyle Eş'arî âlimlerin nazarında olumlu bir yere sahiptir. Ancak iki mezhep arasındaki kalamî birtakım yaklaşım farklılıkları, tarafların birbirleri hakkında tekfire varan hükümler vermesine bile yol açmıştır. Dahası, Eş'arîler ile Hanbelîler arasındaki gergin ilişkiler, sadece karşılıklı ithamlarla da sınırlı kalmamış, çeşitli siyasal ve sosyal sebeplerin de devreye girmesiyle mezhep temelli bir takım toplumsal çatışmalara dahi sebebiyet vermiştir. Bizim odak konumuz olması itibariyle Eş'arî ulemanın Hanbelîleri eleştirmesine ve hatta dinsel bakımdan olumsuz bir konuma yerleştirmesine sebep olan tartışmalara baktığımızda eleştiri ve ithamların ana hatlarıyla üç meselede yoğunlaştığını görmekteyiz. Bunlardan birincisi kalamî faaliyetlerin İslam'daki yeri, ikincisi Allah'a ait sıfatların tevil edilip edilemeyeceği, üçüncüsü ise elimizdeki mevcut mushafta yer alan lafızların mahluk olup olmadığıdır.

b.1. Kalamî Faaliyetlerin Dindeki Yeri

İslam düşünce tarihinde kalam karşıtı tavrın tarihsel kökleri, hicrî birinci asrın sonlarına kadar gider.²⁸ Ebû Hanife'nin (150/767) öğrencisi Ebû Mukâtil es-Semerkindî'nin hocasına sorduğu bir soru,²⁹ Hz. Peygamber döneminde ve sahabe arasında tartışılmamış olan meselelerle meşgul olunmaması gerektiğini savunan bir düşünce biçiminin hicrî ikinci asrın ilk yarısında toplumsal hayatta etkin olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.³⁰ Özellikle mihne sonrası süreçte Ahmed b. Hanbel (ö. 241/856) ile Hanbelîler, bu tavrın İslam düşünce tarihindeki en etkin savunucuları olmuşlardır.³¹ Dolayısıyla Eş'arî âlimlerin Hanbelîler ile karşı karşıya geldiği ilk tartışmalardan birisi de bu mesele olmuştur. Eş'arîliğin henüz kurumsal bir mezhep olarak ortaya

²⁷ Bu tespiti, makalemizi değerlendiren sayın hakeme borçluyum.

²⁸ Bkz. Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler* (Ankara: Kitâbiyât, 2002), 44-49.

²⁹ Bkz. Ebû Hanife, "el-Âlim ve'l-müteallim", *İmâm-ı Â'zam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2002), 13.

³⁰ Kalam karşıtı tavrın sistemleşmesi, ilk temsilcileri ve mezhepleşme süreci konusunda bkz. Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, 49-57.

³¹ Bazı örnekler için bkz. İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbelîliğin Teşekkül Süreci*, 79-86.

çıkmadığı, ancak fikrî temellerinin atılmaya başlandığı İmam Eş'arî (ö. 324/936) döneminde, bu konuda Hanbelîler'e yönelik birtakım eleştirilerde bulunmuş ve ağır ithamlar yöneltmiştir. Gerçi daha önce de belirttiğimiz üzere İmam Eş'arî, Mu'tezile'den ayrılmasından hemen sonra Hanbelîler'i tamamen karşısına alan radikal bir tavır sergilememiştir. Hatta bu dönemde kaleme aldığı *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne, Risâle ilâ ehli's-Suğr* ve muhtemelen yeniden gözden geçirdiği *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* adlı eserlerinde Hanbelî düşünceye yakın bir tutum da takınmıştır. Bunun yanında, o dönem itibariyle Hanbelîler'in etkin olduğu Bağdat'ın sosyo-kültürel hayatında, kendisine onlar arasında bir yer bulmaya çalışmış ve bu kapsamda ilk görüşmesini Hanbelî âlim Berbehârî (ö. 329/941) ile yapmıştır. Ne var ki Berbehârî başta olmak üzere çağdaşı Hanbelî âlimler, onun muhalifleriyle mücadelede sadece nakille yetinmeyerek kelimâ bir yöntem olarak benimseyen ve Küllâbî bir geleneğe dayanan³² metodolojisini doğal olarak tasvip etmemiş ve onu dışlamışlardır.³³ Eş'arî'nin buna nasıl tepki gösterdiği kaynaklarda net değildir. Onun *el-İbâne, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* ve *Risâle ilâ ehli's-Suğr* adlı eserlerinin aksine Hanbelî düşünceye cephe aldığı ilk eseri, kaynaklarda *el-Hass ale'l-bahs* ismiyle de anılan *İstihsânu'l-havz* adlı risalesidir. Ancak onun bu eserini ne zaman kaleme aldığı bilinmemektedir. Hatta Talat Koçyiğit'e göre bu eser, Eş'arî'nin Mu'tezile mezhebine mensup olduğu döneme aittir.³⁴ Bu durumda eser, Sünnî Eş'arî'nin değil Mu'tezilî Eş'arî'nin Hanbelîler'e bakışını yansıtmaktadır. Ne var ki Eş'arî'nin bu eserini Ehl-i Sünnet'e geçtikten sonra yazmış olabileceğini düşünmek, uzak bir ihtimal değildir. Çünkü o, Ehl-i Sünnet'e intisap etmesinden sonra da kelimâ ile iştigal etmeye devam etmiş, hatta bu sebeple Hanbelîler tarafından bir anlamda dışlanmıştır. Bu durumda onun Hanbelîlere karşı bir kelimâ savunusu yaptığı ve faaliyetlerinin bidat olmadığını onlara göstermeye çalıştığı düşünülebilir. Dahası onun bu eserini Mu'tezilî iken yazdığı kabul edilse bile kelimâ ile

³² Şehristânî, *Kitâbu'l-mîle ve'n-nihal*, 93; Ebû'l-Fazl Abbas b. Mansûr es-Seksekî, *el-Burhân fî ma'rifeti 'akâidi ehli'l-ediyân* (Ürdün: Mektebetü'l-menâr, 1988), 37. Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra Küllâbîliğe geçtiğini ortaya koyan ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Mehmet Kalaycı, "Eşariliğin Arka Planı: Küllâbîlik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51/2 (2010): 401-424.

³³ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, II/18; Abdülhamid, "Eş'arî", 444.

³⁴ Talat Koçyiğit, "Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Bir Risâlesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/1 (1960): 165-166.

Eş'arî Âlimlerin Nazarında Hanbelîlik ve Hanbelîler (İhtilaflar ve İthamlar) 111
uğraşmaya devam etmesi nedeniyle kelam karşıtı Hanbelîler'e hâlâ aynı
gözle baktığı da söylenebilir.

Eş'arî, *İstihsânu'l-havz'* da başta Berbehârî olmak üzere Hanbelî
ulemanın kelam karşıtı tavrını ve bu ilim ile iştilal edenlere yönelik
kendisini de kapsayan "bid'atçı, dalâlet ehli, sopayla dövülmeyi hak
eden, katlinde sevap olan, iflah olmaz kimseler" türünden ithamlarına
cevap vermiş ve onlara karşı kelamın meşruiyetini savunmuştur.³⁵
Zaman zaman ağır birtakım ithamlarda bulunan İmam Eş'arî,
eleştirilerini "bir grup" kaydıyla isim zikretmeksizin yapmıştır. Ne var ki
onun eleştirilerine zemin oluşturan "hareket, cisim, arazlar, sıfatlar gibi
meselelerde kelam yapmanın bid'at ve dalâlet sayılması, Hz. Peygamber
(as), halifeleri ve ashabı bu meselelerle ilgilenmediği için uzak durulması
gerektiğinin savunulması," çoğunlukla Hanbelîler'e ait bir yaklaşım
biçimidir. Ayrıca "Hakkında herhangi bir hadis olmadığı halde "Kur'an
mahluktur." diyenleri niçin tekfir ediyorsunuz?" sorusuna onların
"Çünkü Ahmed b. Hanbel, onları tekfir etmiştir." şeklinde cevap
verdiklerini söylemesi de eserin muhatabının Hanbelîler olduğunu
göstermektedir.

Eş'arî'ye göre kelam karşıtı Hanbelîler, cehaleti ana sermayeleri
haline getiren ve tamamen taklide yönelmiş olan kişilerdir. Dinî
meseleleri düşünmek ve araştırmak kendilerine ağır geldiği için, böyle
bir yola başvurmaktadırlar.³⁶ Hâlbuki Hz. Peygamber (as), "bu meseleler
hakkında araştırma yapanları bid'atçı ve dalâlet ehli ilan edin" ya da "bu
meseleler tartışılmaya başlandığında susun." da dememiştir. Bu yüzden
Hz. Peygamberin yapmadığı her şeyi yapmak, bid'at ve dalâlet olarak
nitelendirilecekse onların da bid'at ve dalâlet ehli olarak
değerlendirilmesi gerekir.³⁷ Hal böyle olunca istedikleri zaman kelama
müracaat etmeleri, istemedikleri zaman da kelama karşı çıkarak sefelin
taklit edilmesi gerektiğini savunmaları, tamamen tutarsız ve keyfî bir
yaklaşımır. Dahası ona göre bu tutum, insanlar üzerinde tahakküm

---

³⁵ Sami Turan Erel, "Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin el-Hass ale'l-Bahs Adlı Risalesinde
Selefiyye'nin Eleştirilerine Verdiği Cevaplar ve Bu Risalede Ortaya Koyduğu Kelam
Yöntemi", *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri*, ed. Cemalettin
Erdemci ve Fadıl Ayğan, Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 21-23 Eylül 2014, 167,
169-170; Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, 158.

³⁶ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Fî istihsâni'l-havz*, Nşr. Richard J. McCarthy, İmprimerie
Catholique, Beyrut 1953, 87-88.

³⁷ Eş'arî, *Fî istihsâni'l-havz*, 88, 95-96.

kurma çabasının bir ürünüdür.³⁸

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin Hanbelîler'e karşı muhaliflerle mücadelede kelamı meşrulaştırmaya ve dinsel temellerini ortaya koymaya yönelik söz konusu yaklaşımının öğrencileri ve takipçileri tarafından sosyo-kültürel hayatta temsil edilmeye başlanması için yaklaşık yarım asır beklenmesi gerekmiştir. Zira Büveyhî sultanlarından Adûddevle (Fenâhusrev) döneminde (ö. 368/978-373/983) Sünnî kesimlerle ilgili muhalifleri arasındaki hâkim algı, onların hâlâ nakilci bir topluluk oldukları yönündedir.³⁹ Bu algının göstergesi mahiyetinde şöyle bir olay nakledilir: "İlme düşkünlüğüyle bilinen Fenâhusrev, başkentleri Şiraz'da ilim adamları için münazara meclisleri tertip etmekte ve bütün tarafların kendisini ifade edebilmesine imkân sağlamaktadır. Bir gün, Mu'tezile mezhebine mensup baş kadısına "Tertip ettiği meclislerin âlimlerle dolu olduğunu, ancak Ehl-i Sünnet'ten hiç kimseyi kendi mezhebini savunurken göremediğini" belirtir. Mutezilî baş kadı da kendisine "Ehl-i Sünnet'in genel olarak taklitçi, rivayetçi ve haberci kimseler olduklarını, birbirine zıt haberleri rivayet ettiklerini, tüm faaliyetlerinin bunları tevil etmekle sınırlı olduğunu, eğer tevil edemezlerse rivayetlerden birisini nâsîh, diğerini mensuh diye isimlendirerek meşrulaştırma yoluna gittiklerini, dolayısıyla onlar arasından bu meclislerde tartışabilecek kimseleri bulmanın imkânsız olduğunu" söyler. Bu cevaba rağmen sultanın ısrarcı olması, Ehl-i Sünnet içinden bu meclislerde tartışabilecek âlimin araştırılmasına sebep olur. Neticede kendisine "Basra'da Ebu'l-Hasan el-Bâhilî (ö. 370/980) adında bir şeyhin ve Ebû Bekr el-Bakillânî (ö. 403/1013) adında bir gencin, bu meclislerde tartışabileceği belirtilir. Fenâhusrev'in her ikisinin de getirilmesini emretmesi üzerine kendilerine davette bulunulur. Ancak Ebu'l-Hasan el-Bâhilî (ö. 370/980) ve daha başka bir takım Eş'arîler, "Bu topluluğun fâsık olması, sultanın gerçek amacının sadece meclisini şen göstermek istemesi, fasık bir inanç mensuplarına uygun şartları sağlamak istememeleri" gibi gerekçelerle daveti reddeder. Bakillânî ise bu tavır sahiplerine Abbâsî halifeleri Memun ve Mutasım dönemlerinde Ahmed b. Hanbelî'nin başına gelenleri hatırlatır ve onun yaşadığı tüm

³⁸ Eş'arî, *Fî istihsâni'l-havz*, 97.

³⁹ Me'mun ve Mutasım dönemlerinde de benzer bir algının hâkim olduğuna dair tespitler için bkz. Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Asâkir, *Tebyînü kizbi'l-müfterî fî mâ nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1984), 116-117.

sıkıntılarını, “o dönemde devlet erkânı tarafından tertip edilen toplantılara Hâris el-Muhâsibî ve İbn Küllâb gibi mütekellimlerin katılmamalarından kaynaklandığını, şimdi de aynı tavır benimsenecek olursa bu günkü fukahânın başına da aynı şeylerin gelebileceğini” söyler ve davete icabet edeceğini belirtir. Sonuçta Şiraz’a giderek sultan ile görüşür ve Mutezilî âlimler ile çeşitli münazaralar yapar. Öyle ki faaliyetleriyle sultanın takdirini kazanır ve hatta sultanın oğluna hoca olarak tayin edilir. O da *Kitâbu't-temhîd* isimli kitabını ona ithaf eder. Bütün bunların neticesinde büyük bir şöhrete kavuşan Bakillânî, yetiştirdiği öğrencileri ile çoğu Irak ve Horasan coğrafyasında, bir kısmı da Mağrib’te olmak üzere Eş’ârî düşüncenin, İslam dünyasının birçok yerinde yayılmasını sağlar.⁴⁰ Bakillânî’nin bu tavrı, onun eserlerine de yansımıştır. Zira eserlerinde akla yaptığı vurgu, oldukça belirgindir. Ona göre mükellef bir kişinin en temel sorumluluklarından bir tanesi, “kendisiyle hak ve batılın idrak edilmesini sağlayan delilleri bilmektir. Hak ve hakikat ise öncelikle “kitap, sünnet, icma, kıyas ve içtihat” ile ondan sonra da “aklî deliller” yoluyla elde edilebilir.⁴¹ Dahası usûlü’-d-dîne dair bazı meselelerde akıl yürütüp hükümler çıkartmak, câiz olmanın da ötesinde vacip bir görev teşkil etmektedir.⁴² Bakillânî ile Fanâhusrev’in davetini reddeden Ebu’l-Hasan el-Bâhilî arasındaki tartışmanın en dikkat çekici yönlerinden bir tanesi, Bâhilî’nin, İmam Eş’ârî’nin öğrencisi, Bakillânî’nin ise hocası olmasıdır.⁴³ Tartışmadan anlaşıldığı üzere Bâhilî, bu ilim meclislerinin amacı konusunda kuşkulu olduğu için toplantılara katılmanın doğru olmadığını düşünmektedir. Ona göre bu meclisler, Allah rızası gözetilerek hakikati ortaya çıkarmak için değil, fasık mezhep mensuplarının önünü açmak için tertip edilmekte ve kendileri de buna alet edilmek istenmektedir. Bakillânî ise amaç böyle bile olsa, hakikat konusunda onların ikna edilebileceğini ve bu yüzden bu tür ortamlarda bulunulması gerektiğini düşünmektedir. Bu durumda Eş’ârî’nin talebeleri, şimdiye kadar kelama karşı oldukları için değil, bu tür ortamlarının hakka hizmet ettiğini düşünmedikleri için

⁴⁰ İbn Asâkir, *Tebyînü kizbi'l-müfterî fi mâ nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'ârî*, 118-120.

⁴¹ Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bakillânî, *el-İnsâf (fi mâ yecibu i'tikâduhu ve lâ yecüzü'l-cehlü bihi)*, thk. Muhammed Zâhid Hasan el-Kevserî (byy.: el-Mektebetü'l-ezheriyye, 2000), 13.

⁴² Bakillânî, *el-İnsâf*, 28. Haberî sıfatlar konusunda ise Bakillânî, aşağıda görüleceği üzere aklın rolünü bir hayli sınırlamıştır.

⁴³ Bkz. İbn Asâkir, *Tebyînü kizbi'l-müfterî fi mâ nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'ârî*, 178.

buralardan uzak durmuş olmalıdırlar. Ancak amaç farklı bile olsa onlardaki bu tavır, Mu'tezilî baş kadının söylemine de yansıdığı üzere onların Ashâbu'l-Hadis mensuplarıyla aynı görülmelerine yol açmıştır. Bakillânî ile birlikte bu tavır değişmiş ve muhtemelen olumlu bir netice almasının da etkisiyle bilhassa Horasan ve Endülüs bölgelerindeki⁴⁴ Eş'arîler arasında yaygınlaşmaya başlamış gözükmektedir. Ne var ki İslam dünyasındaki bütün Eş'arîlerin aynı yaklaşımı benimsediği söylenemez. Zira Eş'arîliğin Hadis Taraftarlığı zemininde inşâ edilmeye çalışıldığı⁴⁵ Mısır-Şam bölgesinde, hicrî altıncı asrın ortalarında bile Eş'arî âlimler, Hanbelîler'in karşı çıktığı kelimî faaliyetlerin meşruiyetini, genelde çekimsen bir yaklaşımla savunmuş, gerekli, makul ve meşru bulunduğu için değil, bir anlamda buna mecbur kaldığı için yapıldığını söyleyerek meşrulaştırmaya çalışmıştır. Bu yaklaşımın en önemli temsilcilerinden İbn Asâkir (ö. 571/1176), İmam Eş'arî'yi savunmak amacıyla kaleme aldığı eserinde onun kelimî faaliyetlerini bu tarz bir yaklaşımla temellendirmeye çalışmıştır. Ona göre İmam Eş'arî, aslında Mu'tezile ile münazaraya girişilmesini, bid'at olarak nitelemekte ve bunu mekruh bulmaktadır. Çünkü selef âlimleri bid'at ehli ile kelim yapılmasını ve münazaraya girişilmesini hata ve aşâğılık bir davranış olarak görmekte idiler. Aynı şekilde Ebû Hureyre'den rivayet edilen bir hadiste de Hz. Peygamber'in "Kader Ehli ile oturup kalkmayın ve konuşmayın." dediği belirtilmiştir. Ne var ki sonraki devirlerde bid'at ehlinin görüşleri ortaya çıkmış, çok fazla meşhur olmuş ve durum, Ehl-i Sünnet aleyhine fitne denilebilecek bir düzeye ulaşmıştır. Dahası, kadılık ve vâililik gibi üst düzey makamlar da muhaliflerin eline geçmiştir. Bu yüzden İmam Eş'arî, muhaliflerine Ehl-i Sünnet'i delillerle savunan kimselerin olduğunu göstermek istemiştir. Ayrıca o, halkın bid'atlere ve fitnelere duçar olmasından, hak ile batılın birbirine karışmasından endişe ettiği için bid'at ehlini reddetmek ve onlarla münazaraya girişmek

⁴⁴ Eş'arî âlim Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef el-Bâcî (474/1081), Mayorka Adası'nda İbn Hazm ile bazı münazaralara katılmış ve Eş'arî düşüncenin bölgede yayılmasında etkin olmuştur. [Bkz. Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm, *Kitâbu'l-fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal* (Lübnan: Dâru'l-ma'rife, 1986), 4: 208; Çağfer Karadaş, "İbn Hazm ve Eş'arîlik Eleştirisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2009), 91; Ahmet Özel, "Bâcî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991, 4: 414).]

⁴⁵ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Maturidilik İlişkisi*, 186.

Eş'arî Âlimlerin Nazarında Hanbelîlik ve Hanbelîler (İhtilaflar ve İthamlar) | 115
hususunda sorumluluk üstlenmek zorunda kalmıştır.⁴⁶ Görüldüğü üzere o, aslında üslup itibariyle kelam karşıtı Hanbelî tavrı doğru bulmaktadır. Bu yüzden de İmam Eş'arî'nin *İstihânu'l-havz'* daki kendinden emin ve muhatabının yanlış bir anlayış içinde olduğunu ortaya koyan, onları ağır bir şekilde itham eden üslubunun tam tersine savunmacı bir dil kullanmak zorunda kalmış, onun tavrını sanki geçici ve ârizî bir durum olarak sunmuştur. O, çekimsiz bir yaklaşımla, Eş'arî'nin bid'at ehliyle mücadelede Allah'ın dinine herhangi bir bid'at sokmadığını, usûlü'd-dîne dair meselelerde sahabenin, tabiînin ve onlardan sonraki imamların görüşlerinden ayrılmadığını, yaptığı şeyin sadece onları ziyadesiyle şerh etmekten, kendisinden önceki Ebû Hanîfe, Süfyân es-Sevrî, Evzâî, Mâlik, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel gibi imamlara yardım etmekten ibaret olduğunu, bunu da bid'at ehlinin yaygın bir hâl almış olmasından kaynaklandığını iddia etmiştir.⁴⁷ Bununla birlikte onun, Hanbelîler gibi her hâl ve şartta kelama cephe almadığı ve Eş'arî yaklaşımı ana hatlarıyla muhafaza ettiği de dikkatlerden kaçmamaktadır. Dolayısıyla İbn Asâkir'in, Hanbelîliğe yakın bir üslubu tercih etmesine rağmen iki mezhebi birebir özdeşleştirmeyi, Eş'arîliğin kelam yanlısı özgün kimliğini tamamen ortadan kaldırmayı amaçlamadığı söylenebilir. O, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin ve diğer Eş'arî ulemanın yaklaşımını meşrulaştırmak suretiyle Hanbelîler'in Eş'arîler'i hedef alan ithamlarına son vermeyi ve Eş'arî kimliği muhafaza etmeyi amaçlayan bir üslup geliştirmiş gözükmektedir. İbn Asâkir'in bu tarz bir yaklaşımı benimsemesinde, hiç kuşkusuz Şam bölgesindeki Eş'arîliğin, o dönem itibariyle çoğunlukla Gazâlî'nin etkisinde kalan bir Eş'arîlik olmasının rolü büyüktür. Bir diğer ifadeyle Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinin aksine bölgedeki Eş'arîliğin felsefî ve kelamî olmaktan ziyade sûfî ve hadis taraftarı bir hüviyete sahip olması, bölgedeki Eş'arî ulemayı etkilemiş gözükmektedir.⁴⁸ Mısır ve Şam bölgesinde kelama yaklaşımda Hanbelî tavrı öne çıkartılırken diğer bölgelerde kelam, daha etkin bir şekilde temsil edilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte Eş'arî âlimlerin kâhir ekseriyeti, bu mesele üzerinden Hanbelîlere yönelik ağır eleştiri ya da ithamlarda bulunmamışlardır. Bu konuda İmam Eş'arî'nin üslubu çok daha sert ve itham edicidir. Eş'arî ulema ise daha çok

⁴⁶ İbn Asâkir, *Tebyînü kizbi'l-müfterî fi mâ nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 98-99, 116-117.

⁴⁷ İbn Asâkir, *Tebyînü kizbi'l-müfterî fi mâ nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 102-106.

⁴⁸ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Maturidilik İlişkisi*, 186-187.

sıfatların tevili ve Kur'an'daki lafızların mahluk olup olmadığı meselesi üzerinden Hanbelîler'in akla mesafeli duruşlarını mahkum etmeye, kendi yaptıkları ilmî faaliyetlerin daha İslâmî olduğunu ortaya koymaya ve "Hanbelîliğin Eş'arîlik üzerindeki tesirini azaltmaya"⁴⁹ çalışmışlardır.

b.2. Haberî Sıfatların Tevili

İslam düşünce tarihinde ilk defa Cehm b. Safvân (ö. 128/745) ile birlikte tartışılmaya başlanan⁵⁰ Allah'ın sıfatları meselesi, mezhepler arasında çok çeşitli açılardan ihtilaf konusu olmuştur. Bu mesele etrafında ihtilaf edilen hususlardan bir tanesi de ayet ve hadislerde geçen ve haberî sıfatlar diye isimlendirilen "el, yüz, göz, ayak" ve benzeri ifadelerin Allah'a nispetinin nasıl olacağıyla ilgilidir. Gerçi bu tartışma, ilk defa Müslüman âlimler tarafından tartışılmış bir konu değildir. Zira çok daha erken bir dönemde Yahudi filozof İskenderiyeli Philo'nun (MS. 40), Tevrat'ta geçen ve Rab Yehova'ya nispet edilen "el, yüz, göz" gibi organların tanrıyı yaratılmışlara benzeteceğini belirterek bunların mutlaka yorumlanması gerektiğini savunduğu bilinmektedir.⁵¹ Bu konu, özellikle "Muğîre b. Saîd el-İclî (ö. 119/737), Beyân b. Semân (ö. 119/737), Hişâm b. Hakem (ö. 179/795), Hişâm b. Sâlim el-Cevâlîkî (ö. II/8. asrın ikinci yarısı), Yûnus b. Abdurrahman el-Kummî (ö. II/8. asrın sonları) ve Ebû Cafer el-Ahvel (Şeytanu't-Tâk) (ö. II/8. asrın ikinci yarısı)" gibi Şîî âlimler kanalıyla İslam düşünce tarihinde ilk defa teşbihe dayalı bir Allah tasavvurunun ortaya konması ve daha sonra bir takım hadisçilerin de bunlara katılmasıyla⁵² birlikte Müslümanlar arasında da yoğun bir şekilde tartışılmaya başlanmıştır. Şîî âlimlerin teşbih fikrinin sebepleri

⁴⁹ Yakup Bıyıkoglu, "İlk Dönem Eş'arî Kelamında Müteşâbih Âyetlerin Te'vili Sorunu", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20/1 (2016): 384.

⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, *er-Red ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenadika*, thk. Sabri b. Sellâme Şâhîn (Riyad: Dâru's-sübât, 2003), 95-98; Ebu'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abülhalim b. Teymiyye, *Minhâcu's-sünne fi nakzi kelâmi's-Siati'l-Kaderiyye*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (byy.: yy., 1986), 5: 392; İlyas Çelebi, "Sıfat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37: 101-102.

⁵¹ Çelebi, "Sıfat", 100.

⁵² Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkерim eş-Şehristânî, *Nihayetü'l-ekdâm*, thk. Alfred Guillaume (London: Oxford University Press, 1934), 103-104; Şehristânî, *Kitâbu'l-milel ve'n-nihal*, 153, 173, 177; Râzî, *İ'tikâdâtü fıraki'l-Müslimin ve'l-müşrikîn*, 63-64. Ayrıca bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfi'l-musallîn*, 5-7; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, thk. Muhammed Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2002), 94-96, 124, 361; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 232-233, 237-239; İsfarayînî, *et-Tabsîr fi'd-dîn ve temyîzü'l-fırakati'n-nâciyeti an fıraki'l-hâlikîn*, 119, 125.

konusunda net bir şey söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte Allah hakkında teşbih düşüncesini çağrıştıran ifadeler kullanan hadisçilerin böyle bir yaklaşım içine girmesinin ana sebebinin ayet ve hadislerde geçen ifadelerle lafzî bir anlam vermekten kaynaklandığını söylemek mümkündür. İslam mezhepleri arasında bu konuda genel olarak üç temayül hâkimdir. Onlardan bir kısmı, bu ifadelerin birebir lafzî anlamıyla benimsenmesi gerektiğini savunurken ikinci bir grup, bu lafzî anlamların teşbih ve tecsîmi çağrıştırmayacak şekilde Allah'a nispet edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Başta Mutezile, İmâmiyye'nin Usûlî ekolü, Eş'arîlik ve Maturidilik olmak üzere Müslümanların büyük bir çoğunluğu tarafından benimsenen üçüncü temayül ise her iki yaklaşımın da teşbih ve tecsîme yol açtığı düşüncesinden hareketle söz konusu ifadelerin tamamen tevil edilmek suretiyle ve sadece mecazen Allah'a nispet edilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁵³ Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/858), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Dâvud b. Ali el-İsfehânî ez-Zâhirî (ö. 270/884) gibi erken dönem Ashâbu'l-Hadis âlimleri, daha çok ikinci yaklaşımı benimseyerek bir taraftan Allah'ın zâtını bilmenin mümkün olmadığını kabul etmeleri, diğer taraftan ayet ve hadislerdeki müteşâbih ifadeleri Allah'ın murat etmediği şekilde tevil etmekten çekinmeleri gibi sebeplerle nasslarda geçen ifadelerle olduğu gibi anlam vermişler, bununla birlikte "Allah'ın eşi ve benzeri yoktur." demek suretiyle Allah'la ilgili teşbihe dayalı bir tasavvur ortaya koymaktan ısrarla kaçınmışlardır.⁵⁴ Onların teşbihten uzak bu tavırlarının yanında, sayıları çok az da olsa bir kısım Sünnî ulema ise haberî sıfatları yaratılmışların sıfatlarına benzetme yönünde bir tavır benimsemiştir.⁵⁵ Bu yüzden de muhalifleri, başta Hanbelîler olmak üzere Ashâbu'l-Hadis'i, haberî sıfatlarla ilgili söz konusu yaklaşımlarından dolayı Müşebbihe'nin bir alt kolu olarak kabul etmiştir. Mesela İmam Eş'arî'nin vefatından bir yıl önce (323/935) Bağdat'ta halife Râdî (329/941), Hanbelî âlim Berbehârî'nin (ö. 329/941) öncülüğünde gerçekleşen ve çeşitli

⁵³ Çelik, "Sıfat", 102.

⁵⁴ Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî, *eş-Şâmil fi usûlü'd-dîn*, thk. Ali Sâmî en-Neşşâr v.dğr. (İskenderiye: Menşetü'l-meârif, 1969), 550-551; Şehristânî, *Kitâbu'l-mîlel ve'n-nihal*, 92-93; Râzî, *İ'tikâdâtü fırakî'l-Müslimîn ve'l-müşrikîn*, 66; Râzî, *er-Riyâzu'l-mûnika fi-âraî ehli'l-ilm*, 87-90; Mustafa Yüce, "Hâris el-Muhâsibî'ye Göre Haberî Sıfatlar", *Kelam Araştırmaları*, 12/2 (2014): 287-290, 274-294.

⁵⁵ Şehristânî, *Kitâbu'l-mîlel ve'n-nihal*, 32.

mezhep mensupları ile sıradan halkı hedef alan bir takım şiddet eylemleri karşısında çıkardığı bir fermanla onların “Allah’ın parmak, ayak, saç kılı gibi organlarının olduğunu, dünya semasına inip göğe yükseldiğini iddia ettiklerini” belirtmiş ve kendilerini teşbihe düşmekle itham etmiştir.⁵⁶ Bütün bunlara rağmen haberî sıfatların keyfiyetsiz bir şekilde olduğu gibi kabul edilmesi ve tevilden uzak durulması ilkesine dayanan erken dönemdeki genel Sünnî tutum,⁵⁷ hicrî beşinci, milâdî on ikinci asrın başlarına kadar devam etmiştir. Ancak söz konusu ortak temayül, bu dönemden itibaren değişmeye başlamış, özellikle Eş’arîler ile Hanbelîler arasında ciddi bir tartışma konusu haline almış ve Eş’arî ulemanın da gayrı Sünnî fırkalar gibi Hanbelîler’i teşbihle itham etmelerine sebep olmuştur. Ebu’l-Hasan el-Eş’arî ve Ebû Bekir el-Bâkîllânî gibi ilk dönem Eş’arî ulema, Allah’ı yaratılmış varlıklara benzetmekten uzak durmakla birlikte haberî sıfatları tevil etmeyi isabetli bulmayan klasik selef anlayışını savunmaya devam etmişlerdir.⁵⁸ Gerçi İmam Eş’arî’den nakledilen görüşler, bu konuda ihtilafıdır. En başta o, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*’de, aralarında haberî sıfatların keyfiyetsiz bir şekilde kabul edilmesi esasına dayanan görüşleri de olmak üzere Ashâbu’l-Hadis’in temel kabullerini naklettikten sonra açık bir şekilde kendisi de bunları kabul ettiğini belirtmiştir.⁵⁹ Diğer taraftan o, *el-İbâne*’de de Allah’ın elinin, yüzünün, gözünün ve sair azalarının olduğunu ifade eden naslara bilâ keyf (belli bir keyfiyet zikretmeme) yaklaşımıyla gerçek anlam atfetmiş, Arapça’nın dil kuralları çerçevesinde bunlara nimet, kuvvet, kudret gibi değişik anlamlar verilemeyeceğini savunmuş ve bu sıfatları tevil eden fırkalara karşı

⁵⁶ Hanbelîlere yönelik daha başka çeşitli ithamlar ve bildirinin tam içeriği konusunda bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 7: 140-141; İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbelîliğin Teşekkül Süreci*, 168-170.

⁵⁷ Kendisine nispet edilen eserlerde Ebû Hanife’nin (ö. 150/767) de haberî sıfatların tevil edilmesine karşı çıktığı ve bunların keyfiyetsiz bir şekilde olduğu gibi benimsenmesi gerektiğini savunduğu anlaşılmaktadır. (Bkz. Ebû Hanife, “el-Fıkhu'l-ekber”, *İmâm-ı Âzam’ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2002), 55-56, 71-72.

⁵⁸ Abdülhamid, “Eş’arî”, 450. Ayrıca bkz. İbn Teymiyye, *Derü tearizi'l-akl ve'n-nakl*, thk. Muhammed Râşid Sâlim (Suudi Arabistan: Câmîatu'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1991), 2: 17-18; Muhammed Murtazâ b. Muhammed el-Hüseynî ez-Zebîdî, *İthâfu's-sâde'l-müttakîn bi-şerhi ihyâi ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Müessesetü't-târîhi'l-Arabî, 1994), 2: 4; Bıyikoğlu, “Eş’arî Kelamında Müteşâbih Âyetlerin Te’vili”, 389-390.

⁵⁹ Eş’arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfi'l-musallîn*, 290.

Eş'arî Âlimlerin Nazarında Hanbelîlik ve Hanbelîler (İhtilaflar ve İthamlar) | 119 çıkmıştır.⁶⁰ Hâl böyleyken takipçilerinden İbn Fûrek (ö. 406/1015), onun eller ifadesine kuvvet ve kudret anlamı verdiğini,⁶¹ bunun yanında aklın kabul etmeyeceği, ancak haberlerde zikredilen nitelikler konusunda da Allah'ın şanına yaraşır yorumlamalarda bulunulması gerektiğini söylediğini⁶² belirtmiştir. Şehristânî (ö. 548/1153) ise onun "bunların teviline karşı çıkan Selef yoluna meyli varsa da tevil edilmesini câiz gören bir kavli de bulunmaktadır." demiştir.⁶³ Bir başka iddiaya göreyse o, Mu'tezile'den döndükten sonra yüz, el, ayak, bacak ve benzeri nitelemeleri tevil etmiş, ancak daha sonra bu fikrinden dönerek hayatının son döneminde sıfatlar konusunda selefin yaklaşımını benimsemiş, en son eserlerinden olan *İbâne*'de bu tavrını ortaya koymuştur.⁶⁴ İmam Eş'arî'nin bu konudaki fikirleri muğlak olsa da ondan sonra Ebû Bekir el-Bâkılânî (ö. 403/1013)⁶⁵ ve Ebû Bekir Ahmed el-Beyhakî (ö. 458/1065)⁶⁶ gibi takipçileri, haberî sıfatların teviline karşı çıkma yönündeki selef tavrını açıkça devam ettirmişlerdir.

Haberî sıfatların tevili konusunda Eş'arî âlimler arasındaki açık fikir değişikliğinin ilk defa kiminle başladığı konusunda farklı tespitler vardır. Bazı araştırmacılar, bu tavrın ilk defa İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî (ö. 478/1085) ile birlikte değiştiğini belirtse⁶⁷ de yeni birtakım araştırmalar, Cüveynî'den yaklaşık bir asır önce İbn Fûrek'in

---

⁶⁰ Eş'arî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, 124-132.

⁶¹ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Fûrek, *Mücerredü makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Daniel Gimaret (Beyrut: Dâru'l-maşrık, 1986), 44.

⁶² İbn Fûrek, *Mücerredü makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 58.

⁶³ Şehristânî, *Kitâbu'l-müel ve'n-nihal*, 101.

⁶⁴ ez-Zebîdî, *İthâfu's-sâde'l-müttakîn bi-şerhi ihyâi ulûmi'd-dîn*, 2: 4. İbn Teymiyye, İmam Eş'arî'nin bu konuda iki görüşü olduğu iddiasını tamamen reddetmiş ve onun sadece selef yolunu tuttuğunu ileri sürmüştür. (Bkz. İbn Teymiyye, *Derü tearizi'l-akl ve'n-nakl*, 2: 17-18.)

⁶⁵ Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bakılânî, *Kitâbu temhîdi'l-evâil ve telhîsi'd-delâil*, thk. İmâduddîn Ahmed Haydar (Beyrut: Müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye, 1987), 295-298; Bakılânî, *el-İnsâf*, 23-24.

⁶⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa el-Beyhakî, *el-İ'tikâd ve'l-hidâye ilâ sebîli'r-reşâd*, thk. Ebû Abdullah Ahmed b. İbrahim Ebu'l-Ayneyn (Riyad: Dâru'l-fazîle, 1999), 62, 89, 91.

⁶⁷ İbn Teymiyye, *Derü tearizi'l-akl ve'n-nakl*, 2: 17-18; İsmail Hakkı İzmirli, "İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî", *Dâru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 2/9 (1928): 12; Murat Memiş, "Eş'arîliğe Yaptığı Katkıları Bakımından Ebu'l Meâlî el-Cüveynî", *Kelam Araştırmaları* 7/1 (Ocak 2009), 107-108. Krş. Abdülhamid, "Eş'arî", 450.

(406/1016) haberi sıfatları tevil edip kaynaklarda geçen el, ayak, sağ taraf, sol taraf gibi ifadelerin sadece mecazen Allah'a izafe edilebileceğini, zahir üzere anlaşması durumunda bunların teşbihi gerektireceğini ifade ettiğini⁶⁸ ortaya koymuştur.⁶⁹ Aynı şekilde Bağdâdî'nin (ö. 429/1038) de Cüveynî'den önce bunları tevil ettiği ve Allah'a izafe edilen "yüze zât, göze görme, ele de kudret" anlamı verdiği eserlerinde açıkça görülmektedir.⁷⁰ Yine Eş'arî âlim Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer el-Kazvî'nin (ö. 442/1051),⁷¹ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066)⁷² gibi bir takım Hanbelî ulemayı haberî sıfatlarla ilgili yorumlarından dolayı tescîme düşmekle itham ettiği ve bu suçlamanın 429/1038 yılında iki mezhep arasında Bağdat merkezli büyük çatışmalara sebep olduğu da kaynaklarda nakledilmektedir.⁷³ Yani hicrî beşinci asrın başlarından itibaren haberî

⁶⁸ Bazı örnekler için bkz. Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Fûrek, *Kitâbu Müşkili'l-Hadîs ev Te'vîlü'l-Ahbârî'l-Müteşâbihe*, thk Daniel Gimaret (Dîmeşk: el-Ma'hadü'l-Fıransî li'd-dirâsâti'l-Arabiyye, 2003), 21, 29, 48-50, 57, 59, 63, 76, 89, 93, 101 vd. İbn Furek'ten önce Ebu'l-Hasan et-Taberî'nin (380/990) haberi sıfatların tevil edilmesi gerektiğini savunmuş olabileceği yönündeki önemli bazı tespitler için bkz. Bıykoğlu, "Eş'arî Kelamında Müteşâbih Âyetlerin Te'vili", 383-384, 388.

⁶⁹ Bıykoğlu, "Eş'arî Kelamında Müteşâbih Âyetlerin Te'vili", 383-384, 388.

⁷⁰ Bkz. Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 128-131. Vezir Harman, Eş'arî düşüncede haberi sıfatları ilk tevil eden âlimin Bağdâdî olabileceğini söyler. [Bkz. Vezir Harman, "Ebû Mansur Abdülkahir el-Bağdâdî'nin Bilgi Teorisi" (Yüksek Lisans tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), 17, 83.]

⁷¹ Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer el-Kazvî (ö. 442/1051), yaşadığı dönemde Bağdat'ın ilim ortamında zâhî, kerâmet sahibi, vaktinin büyük bir kısmını ibadetle ve Kur'an okumakla geçiren, hadis rivayet eden ve Bağdat halkı tarafından çok sevilen, Şâfiî mezhebine mensup bir âlim olarak nitelenir. [Bkz. Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-e'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmirî (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-Arabî, 1993), 30: 64-68; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 5: 260-266.]

⁷² Tam adı Ebû Ya'lâ Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin el-Ferrâ olan Ebû Ya'lâ, 380 senesinde Bağdat'ta doğmuş, 458 senesinde ise yine Bağdat'ta vefat etmiştir. Bağdat'ta resmî birtakım görevlerde bulunmuş, Ahmed b. Hanbelî'nin görüşlerinin yayılmasında büyük bir katkısı olmuştur. Ancak Kitâbu's-sifât adlı eserinde açık bir şekilde tescîme hamledilebilecek ifadeler kullanmıştır. Bu sebeple çağdaşı olan Hanbelî âlim İbnü't-Temîmî el-Hanbelî, onun hakkında "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Hanbelîler'e öyle bir pislilik sürmüştür ki su bile onu yıkayamaz." demiştir. (İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8: 208-209. Ebû Ya'lâ'nın Hanblî düşüncesinin teşekkülündeki yeri konusunda kapsamlı değerlendirmeler için bkz. İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbelîliğin Teşekkül Süreci*, 248-255.)

⁷³ Bkz. Zehabî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, 18: 90.

Eş'arî Âlimlerin Nazarında Hanbelîlik ve Hanbelîler (İhtilaflar ve İthamlar) | 121

sıfatlar konusunda Eş'arîler ile Hanbelîler arasında ciddi bir farklılaşmanın yaşanmaya başlandığı görülmektedir. Haberî sıfatların mutlaka tevil edilmesi gerektiğini savunan Eş'arî âlimler, bu konuda özellikle Hanbelîler'i hedef almışlar ve bazen açık, bazen de örtük bir şekilde onlarla ilgili birtakım ithamlarda bulunmuşlardır. Haberî sıfatları tevil ettiği bilinen ilk Eş'arî âlimlerden birisi olan İbn Fûrek, naslardaki bu tür ifadelerin zahiri üzere anlaşılmasının teşbihe ve hatta küfre yol açabileceğini ifade etmiştir.⁷⁴ Bu konuda Ashâbu'l-Hadis'in önde gelen âlimlerinden İbn Kuteybe'yi (276/890), hakikatten ayrılıp muhal bir görüşü savunmakla, açık bir cehalet örneği sergilemekle ve Allah'ı yaratılmış varlıklara benzetmekle" itham etmiştir.⁷⁵ Bağdâdî (ö. 429/1038), "Allah'ın yüzü ve gözü vardır. Bununla birlikte bunlar, insanın yüzü ve gözü gibi değildir." şeklindeki özellikle Hanbelîler'e ait olan ve bazı Eş'arîler tarafından savunulan görüşü, Müşebbihe'nin bir kısmının görüşü olarak sunmuştur.⁷⁶ Ne var ki o, "Ehl-i Sünnet tarihindeki muhalif görüşleri muğlak bırakma" şeklindeki genel yaklaşımı nedeniyle onların bu konudaki eleştiriye müsait görüşlerine herhangi bir atıfta bulunmamıştır. Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî (ö. 478/1085) ise *Kitâbu'l-irşâd* ve *eş-Şâmil* adlı eserlerinde rivayetlerde Allah'a izafe edilen "iki el, iki göz, yüz" ve benzeri nitelemelerin tevil edilmesi gerektiğini söylemiş ve teşbih ve tescîm kastedilmese bile bu sıfatların lafzî anlamıyla benimsenmesine karşı çıkmıştır.⁷⁷ İzmirli'ye göre Cüveynî'nin bu görüşünün arkasında irtibatlı olduğu Mutezile'nin ve filozofların etkisi bulunmaktadır.⁷⁸ O, sıfatları tevil ettiği bu eserlerinde oldukça ilmî bir yol takip etmiş, ilk önce muhaliflerinin delillerini ve bunları yorumlayış biçimlerini naklettikten sonra itham edici herhangi bir ifade kullanmaksızın "Bu doğru değildir, hakikate ulaşmayı hedefleyen kimse böyle yorumlamamıştır, böyle bir sonuca ulaşmak için hiçbir ihtimal söz konusu değildir." demekle yetinmiştir. Bunun yanında

⁷⁴ İbn Fûrek, *Kitâbu Müşkili'l-Hadîs ev Te'vilü'l-Ahbâri'l-Müteşâbihe*, 50.

⁷⁵ İbn Fûrek, *Kitâbu Müşkili'l-Hadîs ev Te'vilü'l-Ahbâri'l-Müteşâbihe*, 29-30.

⁷⁶ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 128-130.

⁷⁷ Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî, *Kitâbu'l-irşâd ilâ kavâti'il-edille fi usûli'l-ittikâd*, thk. Muhammed Yusuf Musa ve Ali Abdülmunim Abdülaziz (Mısır: Mektebetü'l-hançî, 1950), 155-158, 161-164; Cüveynî, *eş-Şâmil fi usûlü'd-dîn*, 543-558. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Mustafa Sancar, "İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî'nin Değişim Geçirdiği Kelâmî Görüşleri", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/1 (ty.): 91-95.

⁷⁸ İzmirli, "Cüveynî", 11.

yapılmış muhtemel diğer yorum biçimlerini nakledip en uygun yorum konusunda kendi tercihlerini ve gerekçelerini ortaya koymuştur.⁷⁹ Hatta o, aksi görüşte olup ayet ve hadislerin zahirine tâbi olmak suretiyle Allah hakkında bu gibi sıfatları kabul edenler için zaman zaman imamlarımız,⁸⁰ ashabımız⁸¹ gibi ötekileştirmeyen ifadeler kullanmıştır. Bununla birlikte Cüveynî, bu tür nassları zahiri üzere anlamanın ayak takımından Mücessime'nin ve Haşviyye'nin⁸² (el-Haşviyyetü'r-Ruâ'î'l-Mücessime) bir yaklaşımı olduğunu söylemiş,⁸³ bu tarz anlama biçimine sahip olunmasını "akıllı hiç kimsenin yönelmediği saçmalıklar ve aşırı cahillik"⁸⁴ diye nitelemiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Cüveynî, "mezhep taassubunu tamamen terk etmek ve taklidin her türlüsüne karşı çıkmak suretiyle hakikati elde etmek uğrunda çok çeşitli ilim dalında yoğun bir okuma ve inceleme yaptığını" belirttiği⁸⁵ hayatının ilk dönemlerinde, haberî sıfatların nasslarda geçtiği gibi kabul edilmesini, nassları anlama

⁷⁹ Cüveynî, *Kitâbu'l-irşâd ilâ kavâti'il-edille fi usûli'l-i'tikâd*, 155-157; Cüveynî, *eş-Şâmil fi usûlü'd-dîn*, 543-557.

⁸⁰ Cüveynî, *Kitâbu'l-irşâd ilâ kavâti'il-edille fi usûli'l-i'tikâd*, 155; Cüveynî, *eş-Şâmil fi usûlü'd-dîn*, 550, 557.

⁸¹ Cüveynî, *Kitâbu'l-irşâd ilâ kavâti'il-edille fi usûli'l-i'tikâd*, 157.

⁸² İslam düşünce tarihinde hicrî ikinci asırdan beri kullanılmakta olduğu bilinen Haşviyye isminin, tarihsel bir fırka veya toplumsal bir grup olarak tam anlamıyla kimleri kastettiği meçhuldür. Farklı kişiler tarafından birbirinden çok farklı kesimleri niteleyen bir isim olarak kullanılmıştır. [Bkz. Nâsî el-Ekber Ebu'l-Abbâs Abdullah b. Şirşir el-Enbârî, *Mesâilü'l-imâme*, thk. Joseph Vann Ess (Beyrut: Dâru'n-neşr, 1971), 19, 25-27; Kummî/Nevbahtî, *Şîi Fırkalar*, çev. Hasan Onat v.dğr. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 60, 64-65; Ebû Mutî' Mekhûl b. Fadl en-Nesefî, *Kitâbu'r-red alâ ehli'l-bida ve'l-ehvâi*, thk. Seyit Bahçivan (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013), 254-255; Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tabsıratu'l-edille fi usûli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay (Ankara: DİB Yayınları, 2004), 1: 393; Fahreddin er-Râzî, *Allah'ın Aşkınılığı*, çev. İbrahim Coşkun (İstanbul: İz Yayınları, 2011), 194-195.] Bununla birlikte söz konusu isim, tamamını kapsamasa da özellikle Ashâbu'l-Hadis geleneği içinde revaçta olan ve Allah'ın sıfatları konusunda zayıf rivayetlere dayanan, bu konuda akıl yürütülmesine karşı çıkan kişi ya da kesimleri nitelemek için tercih edilmektedir. [Haşviyye fırkası ve nitelediği gruplar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Metin Yurdagür, "Haşviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16: 426-427.]

⁸³ Cüveynî, *Kitâbu'l-irşâd ilâ kavâti'il-edille fi usûli'l-i'tikâd*, 158; Cüveynî, *eş-Şâmil fi usûlü'd-dîn*, 546

⁸⁴ Cüveynî, *Kitâbu'l-irşâd ilâ kavâti'il-edille fi usûli'l-i'tikâd*, 160; Cüveynî, *eş-Şâmil fi usûlü'd-dîn*, 549, 554, 558.

⁸⁵ Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 5: 185-187.

Eş'ârî Âlimlerin Nazarında Hanbelîlik ve Hanbelîler (İhtilaflar ve İthamlar) | 123
şekli itibariyle Haşviyye, ortaya çıkardığı Allah tasavvuru bakımından ise Mücessime diye nitelemiş, bu tarz yaklaşımları ise daha çok sıradan kimselerin yöneldiği, akli çok fazla çalışmayan kimselere atfetmiştir. Ne var o, daha geç bir dönemde kaleme aldığı *el-Akîdetü'n-nizâmiyye* adlı eserinde, bu fikirlerini değiştirdiğini ima eden ifadeler kullanmıştır.⁸⁶ O, bu eserinde ayet ve hadislerde zikredilen ifadelerin mutlaka tevil edilmesi gerektiğini savunan kişileri yine "hak ehli" diye nitelemekle birlikte teviden uzak durulmasını savunan ve Âl-i İmran suresinin yedinci ayetine atıfla bu ifadelerin gerçek anlamını Allah'tan başkasının bilemeyeceğini, samimi ilim ehlinin bunların anlamını Allah'a havale etmesi gerektiğini söyleyen selef âlimlerinin görüşünü "kendisinin de razı olduğu görüş, Allah hakkında benimsediği inanç" diye ortaya koymuştur. Ayrıca bu tavrı, "bid'atleri terk etme, kesin naklî delillere tutunma ve ümmetin icmasına ittiba" diye tavsif etmiştir.⁸⁷

Cüveynî, *el-Akîdetü'n-nizâmiyye*'yi diğer iki eserine göre daha geç bir dönemde kaleme almış ve Nizâmülmülk'e ithaf etmiştir.⁸⁸ Bu durumda o, söz konusu kitabını, Selçuklu sultanı Tuğrul Bey döneminde yaşadığı sürgün olayından sonra Nizâmülmülk'ün desteğiyle Nişabur'a yeniden döndüğü ve burada kendi adına açılan Nizâmiye Medresesi'nde görev yaptığı yıllarda yazmış olmalıdır. Eserin girişinde Nizâmülmülk'e yazdığı methiye de bunu gösterir.⁸⁹ Sancar, eserde geçen "460 kûsür senedir hiç kimse Kur'an'ın nazmına meydan okuyamamıştır" şeklindeki bir ifadeden yola çıkarak eserin 460/1068 senesinde yazıldığı tespitinde bulunur.⁹⁰ Söz konusu tarihin Nizâmülmülk'ün vezir olduğu ve sürgündeki Eş'ârîlerin dönmeye başladığı tarihlere denk gelmesi itibariyle eserin, yaklaşık olarak bu tarihlerde yazıldığı kesindir. Bütün bunlar göz önüne alındığında Cüveynî'nin haberi sıfatlar konusunda

---

⁸⁶ İbn Teymiyye, *Derü tearizi'l-akl ve'n-nakl*, 2: 17-18; Abdülazîm ed-Dîb, "Cüveynî", 143. Tâcüddîn es-Sübki (ö. 771/1370) ise Cüveynî'nin fikirlerinde bu tarz bir değişimin meydana geldiğini kabul etmemektedir. (Bkz. Sübki, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 5: 187; Abdülazîm ed-Dîb, "Cüveynî", 143.)

⁸⁷ Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî, *el-Akîdetü'n-nizâmiyye fi'l-erkâni'l-İslâmiyye*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî (İskenderiye: el-Mektebetü'l-ezheriyye li't-türâs, 1996), 32-34.

⁸⁸ Abdülazîm ed-Dîb, "Cüveynî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8: 143; Sancar, "İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî'nin Değişim Geçirdiği Kelâmî Görüşleri", 11-12.

⁸⁹ Cüveynî, *el-Akîdetü'n-nizâmiyye fi'l-erkâni'l-İslâmiyye*, 10-11.

⁹⁰ Sancar, "İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî'nin Değişim Geçirdiği Kelâmî Görüşleri", 90.

Hanbelî yaklaşımı öne çıkartan üslubu, Tuğrul Bey döneminde yaşadığı sürgün yılları esnasında yaşadığı Hicaz bölgesinde tanıştığı Hanbelî ulemaya karşı bir vefa borcu olarak değerlendirilebilir. Çünkü o dönemde Eş'arîler'in, haberi sıfatlar üzerinden Hanbelîler'i teşbihle itham ettiği ve iki mezhep arasında bunun şiddetli bazı olayların yaşanmasına sebep olduğu bilinmektedir.⁹¹ Nizâmülmülk'ün bu tartışmalarda daha çok Eş'arîler'in yanında yer alması nedeniyle Cüveynî, bizzat ona ithaf ettiği eserinde ortamı yumuşatmak adına böyle bir strateji geliştirmiş olabilir.⁹² Diğer taraftan o, selefî tavrının, hakkında ağır ithamlarda bulunmayı gerektirecek bir husus olmadığını düşünmeye başlamış olması da mümkündür. Dolayısıyla onun söz konusu ifadelerine bir fikir değişikliği olarak değil, selefî fikirlerine bakışındaki değişiklik nazarıyla bakmak daha isabetli gözükmektedir.

Eş'arî düşüncenin Mısır-Şam bölgesindeki önemli temsilcilerinden İbn Asâkir (ö. 571/1176), kendisinden yaklaşık yarım asır önce Ebû Nasr b. Abdulkerim el-Kuşeyrî'nin (514/1120) Hanbelîler'e yönelik ithamlarını meşrulaştırmak ve bu ithamlar üzerinden ona yapılan saldırıların haksız olduğunu ortaya koymak adına olayların müsebbibi olarak Haşviyye'yi ve Hanbelîler'den sıradan kimseleri zikretmiş ve bunlar hakkında "tevhit ehli kimseleri bırak mülhitlerin dahi müsamaha gösteremeyeceği ve izin veremeyeceği çapta skandal niteliğinde utanç verici bid'atler ihdas ettikleri" ithamında bulunmuştur. Ona göre Eş'arî âlimlerin her türlü uyarılarına rağmen Haşviyye, dalâletine devam etmiş, cehaletini sürdürmüş, mabudlarının ayak, diş, dudak gibi organlarının olduğunu, yeryüzüne indiğini ve bir eşeğin sırtına bindiğini, başında taç bulunduğunu ileri sürmüş, bu tür bilgileri içeren ahbârın tevil edilemeyeceğini ve zahiri üzere anlaşılması gerektiğini savunmuş, kaleme aldıkları eserleri halka dağıtmış, üstelik bir de Eş'arîlere saldırmıştır.⁹³ İbn Asâkir, Eş'arî'yi savunurken kullandığı stratejik üslubu Kuşeyrî'yi savunurken de korumuş, hatta bu meselede Hanbelîler'in daha kabahatli olduğunu ima etmiştir.

Görüldüğü üzere Eş'arî âlimler, haberî sıfatlar konusundaki yaklaşımları nedeniyle Hanbelîler hakkında Müşebbihe, Mücessime,

⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-ümem ve'l-mülük*, 16: 182-183; Allâl, *Safahâtun min târihi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa bi-Bağdâd*, 120-124.

⁹² Krş. Memiş, "Eş'arîliğe Yaptığı Katkıları Bakımından el-Cüveynî," 112-114; Sancar, "İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî'nin Değişim Geçirdiği Kelâmî Görüşleri", 96-97.

⁹³ İbn Asâkir, *Tebyînü kizbi'l-müfterî fi mâ nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 310-314.

Haşviyye gibi birtakım ithamlarda bulunmuşlardır. Ancak onlar, bunu yaparken Ahmed b. Hanbel ile Hanbelîler arasında kesin bir ayırım yapmakta, Ahmed b. Hanbel'in ve diğer selef ulemasının teşbihten uzak olduklarını özellikle vurgulamakta, bununla birlikte muahhar muhaddisleri açık bir şekilde itham etmektedirler. Mesela Şehristânî'nin (ö. 548/1153) nazarında, Ashâbu'l-Hadis'in selef uleması, "nassların tevilinden tamamen uzak durmuş, bununla birlikte selamet yolunu tutarak teşbihten de sakınmıştır. Ne var ki müteahhirden bir grup, nasslarda geçen lafızların zâhirî manasıyla anlaşılması gerektiğini ileri sürerek tamamen teşbihe yönelmişler, mahlukata ait niteliklerden bir kısmını Allah'a da izafe etmişler ve Allah ile kullar arasında benzerlikler kurmuşlardır."⁹⁴ O, bunları Ashâbu'l-Hadis Haşviyyesi diye isimlendirir ve Mudar, Kehmes ve Ahmed el-Hüceymî isimli kişileri, bu yaklaşımın temsilcileri olarak zikreder.⁹⁵ Ona göre bu kişiler, Kur'an'da ve bir takım hadislerde Allah'la ilgili olarak geçen "istivâ, el, yüz, parmak, suret, yan, gelmek" gibi ifadeleri zâhiri üzerine anlama cüreti göstermişler ve bu ifadeler zikredildiği zaman cisim olarak ne hatırlanırsa onu anlamışlardır. Bunlar, teşbihi bir tabiat haline getirmiş olan Yahudilerden aldıkları çok sayıda yalanı, Hz. Peygamber'e nispet etmişler ve bu rivayetlerden yola çıkarak Allah için ağlama, hastalanma, insanlarla kucaklaşma, arş üzerine basınç uygulama gibi nitelemelerde bulunmuşlardır.⁹⁶

Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) de Şehristânî gibi Ahmed b. Hanbel ile Hanbelîler arasında açık bir ayırımı gitmiştir. O, Ahmed b. Hanbel'i ve diğer Ashâbu'l-Hadis ulemasını "Allah'ın hiçbir benzerinin olmadığını" söyledikleri için teşbih fikrinden istisna tutmuş ve onların Mu'tezile'nin aksi yöndeki iddialarının aksine teşbih düşüncesiyle uzaktan yakından bir alakalarının olmadığını belirtmiştir. Hâlbuki o, Allah'ın bir cisim olduğunu, etten ve kandan oluştuğunu, el, ayak, göz, dil gibi organlarının bulunduğunu, bununla birlikte bunların diğer cisimlerdeki gibi olmadığını söylediğini belirttiği Şia'dan Dâvud el-Cevâribî'yi Mücessime'nin bir temsilcisi olarak sunmuş, bir anlamda çifte standart uygulamıştır. Bununla birlikte o, "Müşebbihe'den olmadıkları ve tam tersine onlardan ayrıldıkları halde bazı kişiler de

⁹⁴ Şehristânî, *Kitâbu'l-milel ve'n-nihal*, 92-93.

⁹⁵ Şehristânî, *Kitâbu'l-milel ve'n-nihal*, 105.

⁹⁶ Şehristânî, *Kitâbu'l-milel ve'n-nihal*, 105-106.

onlar ile birleşmiştir.” diyerek Ashâbu’l-Hadis’e yönelik bir takım göndermelerde bulunmaktan geri durmamış,⁹⁷ kimliklerini meçhul bıraktığı kimi hadisçiler hakkında ise açık ve kesin bir şekilde “aklı ilimlerden nasipleri olmayanlar” diye niteleyerek teşbih iddiasında bulunmuştur.⁹⁸ Yine o, doğrudan muhatapları haberî sıfatlar konusunda Ashâbu’l-Hadis ile benzer fikirleri savunan Kerrâmiyye mensupları olan ve onlarla yaşadığı bazı gerginliklerden sonra kaleme aldığı⁹⁹ *Esâsü’t-Takdîs* isimli kitabında,¹⁰⁰ fikrî benzerlik nedeniyle dolaylı bir şekilde Ahmed b. Hanbel ve Hanbelîler’i hedef almış ve herhangi bir mezhep ismi vermeden ayet ve hadislerin bu şekilde anlaşılmasının yol açacağı sıkıntılara dikkat çekmektedir. Ona göre bütün İslam mezhepleri, bazı ayet ve hadislerin zâhirî manaları üzerine anlaşılamayacağı ve mutlaka tevil edilmesi gerektiği hususunda icma etmişlerdir. Öyle ki İmam Gazâlî, Ahmed b. Hanbel’in bile üç hadisin tevil edilmesi gerektiğini kabul ettiğini belirtmiştir. Onun naklettiğine göre İbn Hanbel’in tevilini kabul ettiği birinci hadis “*Hacerü’l-Esved, Allah’ın yeryüzündeki sağ yanındır.*” hadisi; ikinci hadis, “*Ben sağ taraftan Rahman’ın nefesini hiss ediyorum.*” hadisi ve üçüncü hadis “*Ben, beni zikredenin yanında oturmaktayım.*” kutsî hadisidir. Bunun yanında İbn Hanbel, Mu’tezile’nin Kur’an’ın mahluk olduğunu ispatlamak için kullandığı “*Bakara ve Âl-i İmrân sureleri, sanki iki bulut gibi gelirler.*” hadisini yorumlamış ve “bu iki sureyi okuyanın sevabı gelir.” demiştir. Bütün bunlar göstermektedir ki hadislerin tevil edilmesi gerekmektedir.¹⁰¹ Fahreddin er-Râzî, burada Ahmed b. Hanbel’in bir tavrını ortaya koymak suretiyle, bir taraftan onun da teville karşı çıkmadığını ve dolayısıyla kendilerinin onun yolundan ayrılmadıklarını göstermeye çalışmış, diğer taraftansa teville kesin bir şekilde karşı çıkan ve kendilerini eleştiren Hanbelî kesimlere de bir gönderme yapmıştır. Bunun yanında Râzî, bir takım fukahâ, muhaddis ve sūfinin “Kur’an’ı Kerim’de anlamını bilemeyeceğimiz hususların bulunduğunu” iddia ederek haberî sıfatlarla ilgili görüşlerini

⁹⁷ Râzî, *İ’tikâdâtü fıraki’l-Müslimîn ve’l-müşrikîn*, 66; Râzî, *er-Riyâzu’l-mûnika fi-âri’i ehli’l-ilm*, 87-90.

⁹⁸ Râzî, *İ’tikâdâtü fıraki’l-Müslimîn ve’l-müşrikîn*, 63-64.

⁹⁹ Sönmez Kutlu, “Kerrâmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 294.

¹⁰⁰ Bu eser, *Allah’ın Aşknlığı* ismiyle Türkçe’ye çevrilmiştir. Bkz. Fahreddin er-Râzî, *Allah’ın Aşknlığı*, çev. İbrahim Coşkun (İstanbul: İz Yayınları, 2011).

¹⁰¹ Râzî, *Allah’ın Aşknlığı*, 101-105.

Eş'ârî Âlimlerin Nazarında Hanbelîlik ve Hanbelîler (İhtilaflar ve İthamlar) | 127
bu kabul üzerine bina etmelerini de eleştirmiştir. Onun burada zikrettiği fukaha ve sufiler ile Kerrâmiyye'yi, muhaddisler ile ise Ashâbu'l-Hadis'i hedef aldığı anlaşılmaktadır. Ona göre böyle bir yaklaşım, "Kur'an, anlaşılamayan bir kitaptır." anlamına gelecektir. Hâlbuki Kur'an, insanları kendisi üzerinde düşünmeye davet etmektedir.¹⁰² Oysa bilinmeyen ve anlaşılamayan bir şey, yol gösterici, uyarıcı ve öğüt verici olamaz.¹⁰³ Dahası Allah, hiçbir zaman abesle iştigal etmeyeceği halde Kur'an'ın anlaşılamaz ayetleri olduğunu iddia etmek, Allah'ın abesle iştigal ettiğini söylemek anlamına gelecektir.¹⁰⁴ Gerek Şehristânî (ö. 548/1153) ile Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210), gerekse diğer Eş'ârî âlimlerin teşbih ithamını Ahmed b. Hanbel ile Hanbelîler arasında ayırım yapmak suretiyle ve anonim bir şekilde bir takım Hanbelîlere isnat etmelerinin arkasında, hiç kuşkusuz İbn Teymiyye'nin de dediği gibi özellikle Mihne uygulamalarından¹⁰⁵ sonra Ahmed b. Hanbel'in isminin Ehl-i Sünnet'e aidiyetin sembolü haline gelmiş olmasının¹⁰⁶ büyük rolü vardır. Ancak bilhassa Fahreddin er-Râzî'nin bu konudaki tek muhatapı Ashâbu'l-Hadis mensupları değildir. Hatta öncelikli muhatapları, Horasan bölgesinde sık sık karşı karşıya geldiği Kerrâmiyye ulemasıdır. Bununla birlikte gerek onun gerekse diğer Eş'ârîler'in bütün eleştiri ve ithamlarının en önemli toplumsal muhataplarından birisinin rivayet merkezli düşünen bazı Hanbelîler olduğunda da kuşku yoktur.

b.3. Kur'an Lafızlarının Mahluk Olup Olmadığı

Kur'an'ın mahluk olup olmadığı tartışması, İslam düşünce tarihinde ilk defa Mu'tezilî âlim Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) tarafından

---

¹⁰² Bu konuda Fahreddin er-Râzî'nin örnek olarak zikrettiği ayetler için bkz. Muhammed, 47/24; Nisa, 4/82; Şuarâ, 26/192-195.

¹⁰³ Râzî, *Allah'ın Aşkınılığı*, 204-205.

¹⁰⁴ Râzî, *Allah'ın Aşkınılığı*, 206.

¹⁰⁵ Mihne dönemi ve uygulamaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Talat Koçyiğit, *Hadiscilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 194-214; Muharrem Akoğlu, "Mihne Hadiseleri ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrine Etkisi" (Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001), 120-121; Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara, TDV Yayınları, 2005), 30: 26-27.

¹⁰⁶ İbn Teymiyye, *Mecmûatu'r-resâil ve'l-mesâil* (byy.: Lecnetü't-türâsî'l-Arabî, ty.), 12: 194-196.

gündeme getirilmiştir.¹⁰⁷ İlâhî kelamın ontolojik mahiyeti etrafında cereyan eden¹⁰⁸ ve Allah'a ait ezeli sıfatlar olduğu düşüncesini kabul etmemenin bir neticesi olarak ortaya çıkan¹⁰⁹ bu tartışma, özellikle Me'mun (ö. 197/813-218/833), Mu'tasım (ö. 218/833-227/842) ve Vâsık (ö. 227/842-232/847) dönemlerinde bir devlet politikası haline getirilerek 218/833-232/847 yılları arasında on dört yıl boyunca tarihte Mihne hadiseleri diye bilinen olayların dinsel¹¹⁰ arka planını teşkil etmiştir.¹¹¹ Ahmed b. Hanbel, bu süreçte en fazla sıkıntı çeken âlimlerden birisi olmuş, Kur'an'ın mahluk olduğu şeklindeki Mu'tezilî ve aynı zamanda resmî görüşü kabul etmediği için fizikî ve psikolojik işkencelere maruz kalmıştır.¹¹² Mütevekkil'in (ö. 247/861) halife olmasıyla birlikte bu tartışma ve sıkıntılı dönem sona ermiş, hatta Mütevekkil, bir süre "Kur'an mahluktur." demeyi bile yasaklamış, ancak daha sonra bu yasağın ortadan kalkmasıyla birlikte her mezhep kendi ekolü doğrultusunda görüşlerini temellendirmeye çalışmıştır. Mesele, bu dönemden itibaren özellikle Ashâbu'l-Hadis ulemasının en fazla meşgul olduğu konulardan birisi hâline gelmiş, muhalif her türlü görüş tekfir edilmiştir.¹¹³

Ne var ki Ahmed b. Hanbel'in çağdaşı olan Abdullah b. Küllâb (ö.

¹⁰⁷ Söz konusu tartışmanın ilk defa ne zaman başladığıyla ilgili çeşitli iddialar için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 35: 371.

¹⁰⁸ Yücesoy, "Mihne", 27.

¹⁰⁹ Halku'l-Kur'an tartışmasının ortaya çıkmasına sebep olan İslam dışı değişik din, akım ve inançtan behsedilmekle birlikte birçok âlim ve araştırmacı, bu meselenin Allah'ın sıfatlarıyla ilgili tartışmalardan kaynaklandığını ifade etmişlerdir. (Bkz. İbn Teymiye, *Mecmûatu'r-resâil ve'l-mesâil*, 27-33; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 302-303; Akoğlu, "Mihne Hadiseleri ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrine Etkisi", 72-77.)

¹¹⁰ Mihne hadisesine yol açan siyasal ve sosyal faktörlerle ilgili değerlendirmeler için bkz. Yücesoy, "Mihne", 26-28.

¹¹¹ Mihne hadiselerinin ayrıntılı bir analizi bkz. Muharrem Akoğlu, "Mihne Hadiseleri ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrine Etkisi" (Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001).

¹¹² Bkz. Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et- Taberî, *Târîhu't-Taberî (Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk)* (Beirut: Dârü't-turâs, 1967), 8: 641-642; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-kübâ*, 2: 43; Koçyiğit, *Hadiscilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 194-214; Akoğlu, "Mihne Hadiseleri ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrine Etkisi", 120-121; Yücesoy, "Mihne", 26-27.

¹¹³ Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", 372; Ebu'l-Abbâs Takiyyüddin Ahmed b. Abülhalim b. Teymiyye, *Mecmû'atu'l-Fetâvâ*, thk. Âmir el-Cezzâr-Enver eş-Bâz (byy.: yy., ty.), 12: 202.

Eş'arî Âlimlerin Nazarında Hanbelîlik ve Hanbelîler (İhtilaflar ve İthamlar) | 129
240/854), Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) ve Hüseyin b. Ali el-Kerâbisî (ö. 248/862) gibi Ashâbu'l-Hadis'in ilk mütekellimleri olarak kabul edilen ve Sifâtiyye diye isimlendirilen âlimleri, Kur'an'ın mahluk olup olmadığı tartışmasına yeni bir boyut kazandırmıştır. Bu âlimler, mushafta yazılı olan ve insanlar tarafından okunan Arapça ifadeler ile Allah'ın ezeli kelam sıfatı arasında bir ayırım yapmışlar, Kur'an'a sadece mana itibariyle kadîm ve kelamullah denilebileceğini, lafızları itibariyle ise muhdes ve mahluk olduğunu savunmuşlardır. Onlara göre, mushafalara yazılan, kârîler tarafından okunan, insanlar tarafından dinlenen, hâfızlar tarafından ezberlenen lafızlar yönüyle Kur'an'a kadîm denilemez.¹¹⁴ Onlar açısından Kur'an lafızları, Allah'ın ezeli kelamının bizzat kendisi değil, bilakis bu kelama delâlet eden işaretlerden ibarettir. Bu âlimlerin söz konusu görüşü ortaya atmalarında Mu'tezile ile giriştikleri münazaraların ve neticede Allah'ın harf gibi hâdis varlıklara mahal teşkil ettiği düşüncesine yol açtığını fark etmelerinin etkisi olmuştur.¹¹⁵

Küllâbiyye'nin kelamî faaliyetlerine daha sistematik bir hal kazandıran ve daha sonraki dönemlerde ismi, Eş'arîliğin kurucu lideri olarak öne çıkartılan¹¹⁶ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/936), Kur'an lafızlarının yaratılmışlığı konusunda İbn Küllâb'ın yaklaşımını büyük oranda benimsemiştir.¹¹⁷ Bununla birlikte o, halkın ekserisinin nazarında tilavet ile metlûvv, kıraat ile okunan arasında fark olmadığı için "Kur'an'daki lafızlar mahluktur." şeklinde bir ifade kullanılmasını doğru bulmamış, bunun insanların zihninde hatalı vehimlere yol açacağını ve Allah'ın kelamının da yaratılmış olduğunu vehmetmelerine sebep olacağını" söyleyerek karşı çıkmıştır. Dahası o, selef âlimlerinin de aynı gerekçeyle "Kur'an'daki lafızlar, mahluktur ya da değildir demek, câiz değildir." dediklerini belirtmiş, bu yüzden de onların böyle bir ifade kullanmış olmalarını hata olarak görmemiş, bilakis isabetli bir tespit olduğunu belirtmiştir.¹¹⁸ Bu suretle o, bir taraftan onların takipçilerinin

---

¹¹⁴ Yavuz, "Halku'l-Kur'an", 372.

¹¹⁵ İbn Teymiyye, *Mecmû'atu'l-fetâvâ*, 12: 202.

¹¹⁶ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin isminin bir mezhebin kurucu lideri olarak öne çıkmasının tarihsel ve dinsel arka planına dair kapsamlı bir analiz için bkz. Mehmet Kalaycı, "Eşarîliğin Arka Planı: Küllâbîlik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51/2 (2010): 401-424.

¹¹⁷ İbn Fûrek, *Mücerredü makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 61; İbn Teymiyye, *Mecmû'atu'l-fetâvâ*, 12: 202.

¹¹⁸ İbn Fûrek, *Mücerredü makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 60-61.

tepkisinden korunurken diğer taraftansa zımnen onların da kendisi gibi düşündüğünü ima ederek muhalif düşüncede olan Hanbelî kitleleri ikna etmeye çalışmıştır. Çünkü daha önce ifade ettiğimiz üzere Ahmed b. Hanbel'in Ehl-i Sünnet tarihinde kazandığı sembol konum nedeniyle kendisini Ehl-i Sünnet'e nispet eden tüm kişi ya da gruplar, onun da kendileri gibi düşündüğünü ortaya koyma gayreti içerisine girmişler, kendi görüşlerinin Ahmed b. Hanbel'in görüşü olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹¹⁹ Diğer taraftan o dönem itibariyle hilafet merkezi Bağdat'taki hâkim sosyal yapının Hanbelîler'den müteşekkil olmasının da bu tarz çekimser yorumlarda bulunulmuş olmasında rolü olmalıdır.

İmam Eş'arî ile aşağı yukarı aynı argümanları kullanan¹²⁰ Ebû Bekir el-Bâkılânî'nin (ö. 403/1013) dili, mezhebinin liderine göre çok daha serttir. O, aklî ve naklî deliller zikredip kendisi açısından konuyu açıklığa kavuşturduktan sonra bazı Hanbelîler tarafından savunulduğu bilinen fikirleri, itham edici ifadelerle hedef almıştır. Onun nazarında doğru yolu bulmak ve hidayet üzere olmak, bu meseleyi onun anladığı şekilde kabul etmekten geçmektedir.¹²¹ Çünkü dile getirdiği hususlarda "anlayışı ve tasavvuru sağlıklı olan kimseler" için yeterince delil vardır.¹²² Zikrettiği bütün bu deliller sayesinde "en alt düzeyde akıl ve idrak sahibi kimseler" için bile mesele, apaçık bir hâl almaktadır.¹²³ Yeter ki bu kimse "kibirli" bir tavır takınmasın ve samimi bir şekilde delilleri anlamaya çalışsın.¹²⁴ Bütün bu açıklamalara rağmen hâlâ Kur'an lafızlarının mahluk olduğunu savunanalar, "anlama kapasitesi sınırlı

¹¹⁹ İbn Teymiye, *Mecmeu'l-fetâvâ*, 12: 194-196, 364.

¹²⁰ Bakillânî, mushaftaki harflerin ve seslerin, kendisiyle Allah'ın kelamının yazıldığı veya okunduğu araçlar olduğunu belirtmiştir. O, bu görüşünü delillendirme sadedinde Kur'an'ın tilavet emrini Allah'a ibadet emri ile mukayese etmiş, bunun yanında bazı kıraat farklılıklarına rağmen okunan şeylerin hepsinin Allah'ın kadîm kelamı olduğunu, okuma esnasında ortaya çıkabilecek bir takım gramer hatalarının, tahriflerin ve yanlışlıkların, sadece kıraatte ve tilavette meydana geldiğini, okunan şey olan asıl Kur'an'ın ise kendisine batılın ulaşması mümkün olmayan kalamullah olduğunu ortaya koymuştur. (Bkz. Bakillânî, *el-İnsâf*, 76-78, 82-83, 95-96.) İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî de meseleyi aynı argümanları kullanarak delillendirmiş, bu delilleri kullanan seleflerini "Ehlü'l-Hak" diye nitelemiştir. (Bkz. Cüveynî, *Kitâbu'l-irşâd ilâ kavâti'l-edille fi usûli'l-i'tikâd*, 131-132.)

¹²¹ Bakillânî, *el-İnsâf*, 83.

¹²² Bakillânî, *el-İnsâf*, 87.

¹²³ Bakillânî, *el-İnsâf*, 100.

¹²⁴ Bakillânî, *el-İnsâf*, 88.

Eş'arî Âlimlerin Nazarında Hanbelîlik ve Hanbelîler (İhtilaflar ve İthamlar) | 131
ahmak bir cahilden ya da yağcı bir münafıktan başkası" değildir.¹²⁵ Bunun yanında Bakillânî, Allah'ın kelamı ile kelam edilebileceğini caiz görenleri Haşviyye Mücessime'si (el-Mücessimetü'l-Haşviyye) diye isimlendirmiş,¹²⁶ Müşebbihe, Hulûliyye ve Mücessime'nin hepsinin de Kur'an'daki harfler ile Allah'ın kelamı arasında doğrudan bir ilişki kurduklarını söyleyerek¹²⁷ dolaylı yoldan bazı Hanbelîler ile İslam tarihindeki en aşırı fikir akımları arasında bir bağ kurmuştur. Burada Hanbelîler'e yöneltilen Haşviyye ve Mücessime lakaplarından birincisi, onların nassların zahirine tutunan ve makul yorumlardan bile kaçınan tutumlarına, ikincisi ise bu tavrın yol açtığı Allah'ı insan gibi tasavvur etme şeklindeki sorunlu bir Allah algısına dikkat çekmek için tercih edilmiştir.

Hicrî beşinci asrın ilk yarısında başlıca sebebini Eş'arîler ile Hanbelîler arasındaki Kur'an lafızlarının mahluk olup olmadığı tartışması¹²⁸ ve bu tartışma üzerinden Eş'arî âlimlerin Hanbelîlere yönelttiği eleştiriler ve ithamlar teşkil eden mezhep temelli kamplaşma zirveye ulaşmış durumdadır. Mezhep taassubu ve dinmek bilmeyen dedikodular, nihayetinde uzun süren çatışmalara dönüşmüş, yapılan saldırılar neticesinde bazı bölgelerde Eş'arî âlimlerin can güvenliği dahi kalmamıştır.¹²⁹ Bu bağlamda ismi en fazla ön plana çıkan Eş'arî âlimlerden birisi olan Ebû Nuaym el-İsfehânî (ö. 430/1038), ders verdiği İsfehan'da Hanbelî âlim İbn Mende'yi Ahmed b. Hanbelî'yi anlamamakla itham etmiş, Ahmed b. Hanbelî'nin Kur'an'ın lafızlarının mahluk olduğunu değil, Allah'ın kelam sıfatının ve bu sıfatın mana bakımından yansıması olan Kur'an'ın mahluk olduğunu iddia etmeyi yasakladığını ileri sürmüştür. İbn Mende'ye reddiye sadedinde yazdığı bir eserinde onun savunduğu Hanbelî yaklaşımı Hulûliyye ve Hurûfiyye diye

---

¹²⁵ Bakillânî, *el-İnsâf*, 100.

¹²⁶ Bakillânî, *el-İnsâf*, 101.

¹²⁷ Bakillânî, *el-İnsâf*, 105-106.

¹²⁸ Türer, Eş'arî âlim Ebû Nuaym el-İsfehânî ile Hanbelî âlim Abdullah b. Mende arasındaki tartışmaların mezhep taassubunun yanı sıra Ebû Nuaym'ın Eş'arî olmasından ve Kelam ile iştigal etmesinden, haberî sıfatlar konusunda onları teşbihe düşmekle itham etmesinden kaynaklandığını belirtir. [Bkz. Osman Türer, "Ebû Nuaym el-İsfehânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10: 202.]

¹²⁹ Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1998), 3: 196; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, 17: 459-460.

isimlendirmiş,¹³⁰ bu suretle onları, bir anlamda Arapça harflere kutsallık atfetmekle itham etmiş, hulûl ve harf gizemciliği gibi İslam düşüncesi açısından gulat (aşırı) bir takım anlayış biçimleriyle ilişkilendirmiştir.

Horasan bölgesinde Ebû Nuaym el-İsfehânî ile yaklaşık aynı dönemde ilmî faaliyetlerde bulunan Eş'arî âlim Ebû Bekir Ahmed el-Beyhakî (ö. 458/1065) ise söz konusu tartışmada Hanbelîler ile ilgili olarak itham edici herhangi bir ifade kullanmamakla birlikte Ahmed b. Hanbel'e isnat ettiği bir rivayet üzerinden Hanbelîler'in yanlış düşündüğünü göstermeye çalışmıştır. Ona göre Kur'an'ın muhdes olduğu konusunda Ahmed b. Hanbel'e "Her ne zaman kendilerine Rablerinden yeni (muhdes) bir hatırlatma gelse onu oyun ve eğlenceye alarak dinlerler."¹³¹ ayeti üzerinden delil getirilmiş, o da bu argümana "Muhtemelen Kur'an'ın bize tenzili muhdestir. Zikrin kendisi ise kesinlikle muhdes değildir." cevabını vermiştir.¹³² Ahmed b. Hanbel'in gerçekten böyle bir söz söyleyip söylemediği bir tarafa İbn Teymiye'nin de dediği gibi Ahmed b. Hanbel'in Ehl-i Sünnet içindeki, özellikle de Ashâbu'l-Hadis arasındaki otoritesi, tüm kesimleri onun da aslında kendileri gibi düşündüğünü göstermeye yöneltmiştir. Bu durum, bir anlamda Ahmed b. Hanbel taraftarlarına verilen cevap mahiyetindedir ve onlar, zımmen Ahmed b. Hanbel'in görüşlerinden uzaklaşmakla itham edilmektedirler.

Haberî sıfatlar konusundaki yaklaşımların aksine Kur'an lafızlarının Allah'ın kelam sıfatıyla ilişkisi ve mahluk olup olmadığı tartışmasında Eş'arî âlimlerin tutumu, zaman ve mekan bakımından çok fazla değişiklik arz etmemiştir. Mesela haberî sıfatlar konusunda stratejik bir amaçla da olsa söylem değişikliğine giden İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085), Kur'an lafızları konusunda Eş'arî dili tüm eserlerinde muhafaza etmiş, açıkça Hanbelîlerin adını zikretmemiş olsa da onlara ait fikirlere çok ağır ifadelerle karşı çıkmıştır. O, bu tartışmanın Ahmed b. Hanbel zamanında ve özellikle kelimadan hiç anlamayan câhil halk arasında zuhur ettiğini, zamanla bu düşüncenin bir misket kadar

¹³⁰ İbn Teymiye'nin belirttiğine göre bu eserin adı *er-Red ale'l-Hurûfiyye ve'l-Hulûliyye*'dir. (Bkz. İbn Teymiye, *Mecmeu'l-fetâvâ*, 12: 194-196.) Ancak o, bir başka eserinde bu eserin adının *er-Red ale'l-Lafziyye ve'l-Hulûliyye* olduğunu söyler. (Bkz. İbn Teymiye, *Derü teârizi'l-akl ve'n-nakl*, 1: 268.)

¹³¹ Enbiyâ, 21/2.

¹³² Beyhakî, *el-İ'tikâd ve'l-hidâye ilâ sebîli'r-reşâd*, 99.

beyinleri olmayan Haşviyye içinde daha da derinleştiğini söylemiştir.¹³³ Cüveynî, Haşviyye ismini, harf gizemciliği anlamındaki Hurûfî tavrı nitelemek için üst bir isim olarak tercih etmiş, bu tavrın çok sayıda aşırı yansımasının olduğunu belirtmiş, Hanbelî yaklaşımı da bunlardan birisi olarak sunmuştur. O, Kur'an'daki harf, kelime ve lafızlar konusunda bazı Hanbelî âlimler tarafından savunulan fikirlerin halktaki yansımaları üzerinden meseleye yaklaşmış, onları nassların sadece zahirine sarılıp akli delillerden kaçınan kesimleri ifade etmek için tercih edilen ve daha çok yaftalayıcı bir isim olan "Haşviyye" diye isimlendirmiş, avâmdan onlara tabi olanların Kur'an okurken duyulan şeylerin Allah'ın sesi olduğunu bile iddia edebildiklerini belirtmiş ve onlar hakkında "Bu durum, onların ne kadar câhil olduğunu görmeye yeterlidir." demiştir.¹³⁴ Yine onlardan cahil diye nitelediği kimselerin, Allah'ın isminin yazılı olduğu bir yazıdaki görünen harflerin, ilahın bizzat kendisi olduğunu iddia edebilecek kadar ileri gittiklerini belirtmiş, onların bu görüşlerinin aslının, "kadîm kelamın cisimlere hulûl ettiği ve ilahın zâtından da ayrılmadığı esasına dayandığı" tespitinde bulunmuş, bu tavrı ise açık bir şekilde dini oyun ve eğenceye almak, Müslümanlarla tüm bağlarını koparmak ve Hz. İsa hakkında Hristiyanların benimsediği düşüncelere benzemek" diye nitelemiştir.¹³⁵

Kur'an lafızlarının mahluk olup olmadığı tartışmasında Eş'arî ve Hanbelî âlimlerin birbirlerine karşı tutumlarında zaman ve mekan bakımından herhangi bir değişiklik olmadığını göstermesi açısından altıncı asırda Yemen'de yaşanan olaylar dikkat çekicidir. Hicrî üçüncü asrın başlarından itibaren bölgede yayılmaya başlayan Şâfiîlik, büyük oranda orada yaşayan insanların mezhebi tercihi olmuştur.¹³⁶ Bununla birlikte insanlar, fıkhıta Şâfiî olmalarına rağmen hicrî altıncı asrın ikinci yarısına kadar itikatta Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine bağlı

¹³³ Cüveynî, *el-Akâdetü'n-nizâmîyye fi'l-erkânî'l-İslâmîyye*, 29-31.

¹³⁴ Cüveynî, *Kitâbu'l-irşâd ilâ kavâti'l-edille fi usûli'l-i'tikâd*, 128.

¹³⁵ Cüveynî, *Kitâbu'l-irşâd ilâ kavâti'l-edille fi usûli'l-i'tikâd*, 130.

¹³⁶ Yahya b. Hüseyin el-Müeyyed el-Yemenî, *Enbâü'z-zemân fi ahhâri'l-Yemen*, thk. Muhammed Abdullah, (byy.: yy., 1936), 55; Eymen Fuad Seyyid, *Târîhu'l-mezâhibi'd-dîniyye fi-bilâdi'l-Yemen hattâ nihâyeti'l-karni's-sâdisi'l-hicrî* (Kâhire: ed-Dâru'l-Misriyyeti'l-Lübânî, 1988), 58; Ahmed Hüseyin eş-Şerâfüddin, *Târîhu'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen (ez-Zeydiyye, eş-Şâfiyye, el-İsmâiliyye)* (byy.: yy., 1980), 40; Hasan Hudayrî Ahmed, *Kıyâmu'd-devleti'z-Zeydiyye fi'l-Yemen* (Kahire: Mektebetü'l-medbûlî, 1996), 143.

kalmışlardır.¹³⁷ Selahaddin Eyyûbî, 567/1178 yılında Mısır'da devletini kurduktan iki sene sonra Yemen'i fethetmiş ve Eş'arîliği bölgeye taşımıştır. Yemen Şâfiîleri, büyük bir çoğunlukla Eş'arîliği benimsemiş,¹³⁸ bir kısım Şâfiî ulema ise itikâdî meselelerde Hanbelî düşünceye bağlılığını sürdürmüştür.¹³⁹ Bu durum, iki mezhep mensupları arasında büyük tartışmalara sebebiyet vermiştir. Mesela bölgedeki büyük Şâfiî âlimlerden biri olan Yahyâ b. Ebu'l-Hayr el-İmrânî (ö. 558/1163), Ebû Tayyib olarak da bilinen oğlu Tâhir'i (ö. 587/1189), Eş'arîliği benimsediği için, aynı şekilde oğlu Tâhir de babasını Hanbelî olduğu için tekfir etmiştir.¹⁴⁰ Tarafların birbirlerini tekfirle itham ederken kullandıkları gerekçeyi biz, İmrânî'nin günümüze de ulaşan *Kitâbu'l-intisâr* adlı eserinden anlayabilmekteyiz. Bu esere göre iki mezhep arasındaki karşılıklı tekfere varan hükümlerin ana gerekçesini, Eş'arîler tarafından savunulan "Duyulan ve tilavet edilen Kur'an, mahluktur." fikri teşkil etmektedir.¹⁴¹ Söz konusu tartışma, sonraki asırlarda da devam etmiş, iki mezhep arasındaki gerginlik siyasal ve sosyal hayata yansıyan birçok olaya sebebiyet vermiştir.¹⁴²

Sonuç

Teşekkül etmeye başladığı ilk günlerden itibaren Hanbelîler ile aynı coğrafyayı paylaşan ve hatta onlar ile ortak bir toplumsal tabana sahip olan Eş'arîler, bu özelliği nedeniyle Hanbelîler ile yoğun bir rekabet ilişkisi içerisinde olmuştur. Mezhepler arası ilişkilerde rekabetin bulunduğu durumlarda çoğu defa çatışma da kaçınılmaz bir hâl

¹³⁷ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Maturidilik İlişkisi*, 174.

¹³⁸ Seyyid, *Târîhu'l-mezâhibi'd-dîniyye fi-bilâdi'l-Yemen hattâ nihâyeti'l-karni's-sâdisi'l-hicrî*, 73, 75.

¹³⁹ Seyyid, *Târîhu'l-mezâhibi'd-dîniyye fi-bilâdi'l-Yemen hattâ nihâyeti'l-karni's-sâdisi'l-hicrî*, 75; Abdullah Muhammed el-Habeşi, *Mesâdiru'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen* (Beirut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1988), 101-102, 132.

¹⁴⁰ Ümüt Toru, "Ebû Muhammed el-Yemenî'nin Akâidü's-Selâse ve's-Sebîn Fırka Adlı Eseri ve İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Önemi" (Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), 16-18. Eymen Fuad, Tâhir'in babasının vefatından sonra tövbe ettiğini ve mezhep değiştirdiğini belirtir. (Bkz. Seyyid, *Târîhu'l-mezâhibi'd-dîniyye fi-bilâdi'l-Yemen hattâ nihâyeti'l-karni's-sâdisi'l-hicrî*, 75-77.)

¹⁴¹ Yahyâ b. Ebu'l-Hayr el-İmrânî el-Yemânî, *el-İntisâr fi'r-red ale'l-Mu'tezileti'l-Kaderiyyeti'l-eşrâr*, thk. Suûd b. Abdulaziz el-Halef (Medine: Edvâu's-selef, 1998), 2: 554-571.

¹⁴² Eş'arîler ile Hanbelîler arasındaki toplumsal bir mahiyet taşıyan çatışmalar, ayrı bir çalışmada ele alınacaktır.

almaktadır. İlk önce Büveyhîler'in muhalif tüm görüşlerin önünü açan mezhep politikası, daha sonra da Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün açık ve yoğun desteği, Eş'arî düşüncenin hızlı bir şekilde yayılmasını ve toplumsal taban bulmasını sağlamıştır. Eş'arîliğin yükselişinin çoğu defa Hanbelîlik aleyhine bir gelişme göstermesi, iki mezhep mensuplarının sosyal, kültürel ve fikrî düzlemde karşı karşıya gelmeleri gibi bir sonuç doğurmuştur. Kendi din anlayışlarını hakikatin merkezi olarak kabul eden Hanbelîler açısından Eş'arîliğin yükselişi, özellikle kendisine muhalif bir takım görüşleri dolayısıyla bir anlamda sapkınlığın da yükselişi anlamına gelmektedir. Bu zihinsel konumlandırmanın bir neticesi olarak zaman zaman ortaya çıkan fiilî saldırılar, Eş'arî âlimlerin, hedef kitlelerinin nazarında kendilerine meşruiyet sağlayacak argümanlara ağırlık vermelerini ve muhaliflerinin din anlayışlarının daha sorunlu olduğunu ortaya koymalarını kaçınılmaz hâle getirmiştir. Yani Eş'arîler ile Hanbelîler arasındaki tartışma, salt dinsel kaygılardan kaynaklanıyormuş gibi gözükse de aslında yapılan ağır ithamların arkasında Eş'arî düşüncenin Hanbelîlik karşısında güçlenmesinin ve çoğu defa onların aleyhine bir gelişme kaydetmesinin de önemli etkisi vardır. Bu yüzden Eş'arîler açısından yapılan ithamlar, Hanbelîlerden farklı düşündükleri hususlarda ne kadar haklı olduklarını göstermeye ve bunlar üzerinden dinsel meşruiyet elde etmeye yönelik girişimler olarak değerlendirilebilir. Diğer taraftan onların geliştirdiği söylemin siyasal mesaj içeren bir boyutu da bulunmaktadır. Çünkü hicrî beşinci asır boyunca Abbâsî halifeleri tarafından birkaç defa yayınlanan ve *Kâdirî İtikâdı* diye bilinen ferman, kelim ile uğraşı gayri meşru ilan etmekte ve dolaylı bir şekilde Eş'arîleri de hedef almaktaydı. Eş'arî âlimler, Ahmed b. Hanbel ile Hanbelîlik hakkında genel olarak olumlu bir takım değerlendirmeler yapmakla birlikte özellikle "Kelamî meselelere yaklaşımda aklın kullanılması, sıfatların tevili ve mushaftaki lafızların mahluk olup olmadığı" konularında Hanbelîlere ciddi eleştiriler yönelmek suretiyle bir anlamda toplumsal kimliklerini muhafaza etmeye çalışmışlardır.

İmam Eş'arî, özellikle Mu'tezile'den ayrıldığı ilk yıllarda kaleme aldığı ya da yeniden gözden geçirdiği *el-İbâne*, *Risâle ilâ ehli's-Suğr* ve *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* gibi eserlerinde, Hanbelîlerin eleştiri ve saldırılarından korunmak, onların hâkim konumda olduğu mezhep havzasında kendisine bir yer bulmak gibi amaçlarla başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere Hanbelîlik hakkında çok olumlu bir dil kullanmış

ve hatta kendisinin de ona tabi olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte o, *İstihsânu'l-havz* adlı eserinde kelimeler ile meşguliyetin meşruiyeti konusunda Hanbelîler'i çok sert eleştiriye tabi tutmuş, hatta bu mesele üzerinden onlar hakkında ağır ifadeler kullanmış, onları "akıl kapasiteleri yeterli olmadığı için bu meselelerle ilgilenmemekle ve selefe ittibayı ana sermayeleri haline getirmekle" itham etmiştir. Ne var ki onun bu tepkisinin Mu'tezilî bir tepkiyi mi yoksa Sünnî bir tepkiyi mi yansıttığı konusunda kesin bir şey söylemek şimdiki bilgilerimiz çerçevesinde mümkün değildir. Bununla birlikte kendisinin kelimeler faaliyetlerinin Hanbelî çevrelerce kabul görmemesi ve hatta tepkiyle karşılaşması nedeniyle onun bir kelime savunusu yaptığı ya da aynı yaklaşımı sürdürdüğü söylenebilir. İmam Eş'arî'den sonraki süreçte ilk olarak Bakillânî, kelimeler faaliyetleri sosyo-kültürel hayatta temsil etmiştir. O, bu tür ortamlarda bulunmanın meşru bir İslamî faaliyet olduğunu ortaya koymaya çalışmış, Mihne döneminde Ahmed b. Hanbelî'nin başına gelenlerin bu tarz meselelerle ilgilenmemelerinden ve muhaliflerle tartışmaya girmekten uzak durmalarından kaynaklandığını belirtmiştir. Daha sonraki Eş'arî âlimler de genel olarak kelimenin meşru bir faaliyet olduğunu düşünmekle birlikte, bilhassa Mısır ve Şam bölgesinde savunmacı bir yaklaşım içerisine girmişler ve seleflerini bid'atçı bir konuma düşürmemek adına bu uğraşı istenmeden başvurulmuş bir zorunluluk olarak ortaya koymuşlardır. Böyle bir tavır içerisine girmelerinde Eş'arîliğin özellikle Gazalî sonrası süreçte daha gelenekçi (selefcî) bir forma dönüşmesinin rolü büyüktür.

Allah'la ilgili olarak naslarda zikredilen el, yüz, göz, ayak gibi haberî sıfatların Allah'a nispetinin nasıl olacağı konusunda Eş'arîler ile Hanbelîler'in karşı karşıya gelmesi, çok daha geç bir dönemde ve kaynaklara yansıyan boyutuyla ilk defa İbn Fûrek ve Abdülkâhir el-Bağdâdî ile birlikte gerçekleşmiştir. Bağdâdî, isim vermeden Hanbelîler tarafından benimsenen fikri Müşebbihe kapsamında zikretmiş, bununla birlikte Hanbelîler'e yönelik herhangi bir atıfta bulunmamıştır. Onun mezhebi rekabetin en üst düzeyde olduğu bir dönemde, yetmiş üç fırka hadisinin de etkisiyle diğer mezheplerin aksine Ehl-i Sünnet'i, aralarında ciddi herhangi bir ihtilaf bulunmayan, karşılıklı ilişkileri çok iyi olan bir mezhep gibi göstermeye yönelik romantik yaklaşımı, Hanbelîler tarafından da kabul edilen bir düşünceyi, onlarla ilgili herhangi bir ima içermeksizin örtük bir şekilde tasvir etmesine yol açmış gözükmektedir. Yaklaşık aynı dönemde, Hanbelî nüfusun daha baskın olduğu Bağdat'ta

yaşayan Ebu'l-Hasan el-Kazvînî ve Ebû Nasr el-Kuşeyrî, daha sert bir dil kullanmış, onları tecsîme dayalı bir fikri savunmakla itham etmiştir. Ebu'l-Meâli el-Cüveynî ise daha sonra "kendisinin de razı olduğu görüş" diye niteleyeceği bu anlayışı, naslara zahirî yaklaşımın bir yansıması olması itibariyle Haşviyye, ortaya çıkardığı Allah tasavvuru bakımından ise Mücessime diye nitelemiş, bu tarz yaklaşımları, çoğunlukla sıradan kimselerin yöneldiği, akli çok fazla çalışmayan kimselere atfetmiştir. Şehristânî ise daha somut bir şekilde onları, geç dönemlerde ortaya çıkan Ashâbu'l-Hadis Haşviyyesi diye isimlendirmiştir.

Kur'an lafızlarının mahluk olup olmadığı tartışmasında Eş'arî âlimlerin tutumunda zaman ve mekân bakımından çok fazla bir değişiklik meydana gelmemiştir. Gerçi bu mesele, Eş'arî âlimlerden çok önce ilk defa Küllâbî âlimler ile Hanbelîler arasında tartışma konusu olmuştur. Sonraki süreçte İmam Eş'arî, Küllâbî yaklaşımı benimsemiş, bununla birlikte Hanbelîler'in tepkisinden korunmak adına Ahmed b. Hanbel gibi selef âlimlerin "Kur'an'daki lafızların mahluk olup olmadığı konusunda bir söz söylenmesini doğru bulmamalarının" yerinde bir hassasiyet olduğunu, çünkü lafızların mahluk olduğunu söylemenin, sıradan insanların vehimlerinde Kur'an'ın da mahluk olduğu gibi yanlış vehimlere yol açabileceğini söylemiş, böylece aslında onların da kendisi gibi düşündüğünü ima etmek suretiyle muhalif düşüncede olan Hanbelî kitleleri ikna etmeye çalışmıştır. Beyhakî de aynı şekilde itham edici bir dil kullanmamış, ancak Ahmed b. Hanbel'in de kendisi gibi düşündüğüne örnekler vererek Hanbelîler'i zımnen onun görüşlerinden uzaklaşmakla itham etmiştir. Bu konu üzerinden Hanbelîler'e yönelik açık birtakım ithamlarda bulunan ilk Eş'arî âlim, Ebû Bekir el-Bâkılânî olmuştur. O, bu konuda Hanbelîler'i anlayışsızlıkla, en alt düzeyde akli olan kişilerin bile anlayabileceği apaçık delilleri idrak edememekle suçlamış, Haşviyye ve Mücessime diye isimlendirmiştir. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin üslubu da en az Bakılânî kadar sert olmuştur. O, Hanbelîler'in ismini açıkça zikretmemiş olsa da onlar tarafından savunulduğu bilinen fikirleri, harf gizemciliği anlamındaki Hurûfî tavrın yansımalarından birisi olarak sunmuş, âlimler tarafından savunulan fikirlerin halktaki yansımalarının çok daha olumsuz olduğuna işaret ederek onları kelamdan anlamamakla ve cahillikle suçlamıştır.

Gerek haberî sıfatların tevili gerekse Kur'an lafızlarının mahluk ve muhdes olup olmadığı tartışmalarında Eş'arî âlimler, Hanbelîler hakkında Müşebbihe, Mücessime, Haşviyye, câhil, ayak takımı gibi

birtakım ithamlarda bulunurken Ahmed b. Hanbel ile Hanbelîler arasında ayırım yapmaya özellikle özen göstermişler ve Ahmed b. Hanbel ile diğer selef ulemasını bu tarz ithamlara sebep olacak görüşlerden uzak tutmuşlar, söz konusu görüşleri daha çok müteahhirûn Hanbelîlere nispet etmişlerdir. Bunun sebebi hiç kuşkusuz, İbn Teymiyye'nin de haklı bir şekilde ifade ettiği üzere Ahmed b. Hanbel'in özellikle Mihne olayları sonrasında Ehl-i Sünnet içerisinde kazandığı otorite ve hatta Sünnî sayılmanın sembolü haline gelmiş olmasıdır.

Bir mezhebin bir başka mezhebe karşıtlığını ve düşmanlığını ifade etmesinin ince ve örtülü bazı yolları vardır. Eş'arî âlimlerin birtakım Hanbelî görüşleri tasvir ederken tercih ettikleri Haşviyye, Hurûfiyye, Müşebbihe ve Mücessime isimleri, bu şekilde örtük bir mesaj içermektedir. Zira onlar, mezhebî birtakım hassasiyetlerle görünürde çoğu defa sosyal hayatta herhangi bir karşılığı bulunmayan ve sadece zihinsel kategorizasyonları ifade eden bu tarz sanal grupları eleştirseler ve Hanbelîler'e yönelik doğrudan herhangi bir atıfta bulunmasalar ya da "bir kısım Hanbelîler" gibi anonim bir dil kullansalar da söz konusu isimlendirmelerin ve yapılan ithamların toplumsal muhatabı, hiç kuşkusuz Hanbelîler olmuştur. Bu suretle onları, sahip oldukları İslâmî görüşler dolayısıyla örtük bir şekilde aşırılıkları, gulat fikirleri ve sapkınlıklarıyla bilinen oluşumlar ile ilişkilendirmişlerdir. Bu da tarafların zihinsel ve duygusal bakımdan birbirinden iyice ayrışmasına ve hatta birçok defa sosyal hayatta da karşı karşıya gelmelerine yol açmıştır.

Eş'arî âlimlerin eleştirdikleri görüşleri savunan Hanbelîler'i kastederek yaptıkları "halk yığınları, âvamdan kimseler, câhil guruh" türünden değerlendirmeler ise öncelikle Ahmed b. Hanbel ve Hanbelî ulema ile olumsuz görülen görüşlerin arasını açmaya ve bir anlamda onları temize çıkartmaya yönelik söylemlerdir. Diğer taraftan aslında Hanbelîler arasında hâkim bir görüş konumunda olan o tür fikirlere sahip olunmasını "ancak ilimden nasibini almamış halkın savunabileceği fikirler" olarak göstermek suretiyle onlar üzerinde baskı oluşturmak istenmiş gözükmektedir. Bu suretle bir taraftan Ahmed b. Hanbel gibi bir âlim ile organik bağlarını kopartmamak, diğer taraftansa o fikri mahkûm etmek suretiyle insanları onlardan uzaklaştırmak amaçlanmıştır.

Kaynakça

- Abdülhamid, İrfan. "Eş'arî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1995, 11: 441-447.
- Ahmed b. Hanbel (ö. 241/856). *er-Red ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika*. thk. Sabri b. Sellâme Şâhîn. Riyad: Dâru's-sübât, 2003.
- Ahmed, Hasan Hidayrî. *Kıyâmu'd-devleti'z-Zeydiyye fi'l-Yemen*. Kahire: Mektebetü'l-medbûlî, 1996.
- Akoğlu, Muharrem. "Mihne Hadiseleri ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrine Etkisi". Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.
- Allâl, Hâlid Kebîr. *Safahâtun min târîhi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa bi-Bağdâd* (ö. 200/815-500/1106). Cezair: Matbaatu hûme, ty.
- Avcu, Ali. *Horasan-Maverâünnehir'de İsmâîlîlik*. Ankara: Asitan Yayınları, 2014.
- Avcu, Ali. *Karmatîliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Aybakan, Bilal. "Şâfiî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2010, 38: 233-247.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdu'l-Kahir b. Tâhir b. Muhammed (ö. 429/1038). *el-Fark beyne'l-fırak*. Mısır: Dâru'l-maarif, ty.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdu'l-Kahir b. Tâhir b. Muhammed. *Kitâbu'l-milel ve'n-nihal*. thk. Nasrî Nâdir. Beyrut: Dâru'l-maşrik, 1986.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdu'l-Kahir b. Tâhir b. Muhammed. *Usûlü'd-dîn*. thk. Muhammed Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2002.
- Bakillânî, Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib (ö. 403/1013). *Kitâbu temhîdi'l-evâil ve telhîsi'd-delâil*. thk. İmâduddîn Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye, 1987.
- Bakillânî, Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib. *el-İnsâf (fi mâ yecibu i'tikâduhu ve lâ yecûzü'l-cehli bihi)*. thk. Muhammed Zâhid Hasan el-Kevserî. byy.: el-Mektebetü'l-ezheriyye, 2000.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa (ö. 458/1066). *el-İ'tikâd ve'l-hidâye ilâ sebîli'r-reşâd*. thk. Ebû Abdullah Ahmed b. İbrahim Ebu'l-Ayneyn. Riyad: Dâru'l-fazîle, 1999.
- Bıyıkoğlu, Yakup. "İlk Dönem Eş'arî Kelamında Müteşâbih Âyetlerin Te'vili Sorunu". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20/1 (2016): 365-408.
- Cüveynî, Ebu'l-Meâli (ö. 478/1085). *eş-Şâmil fi usûli'd-dîn*. thk. Ali Sâmî en-Neşşâr, Faysal Bedir Avn ve Süheyr Muhammed Muhtâr.

- İskenderiye: Menşetü'l-meârif, 1969.
- Cüveynî, Ebu'l-Meâli. *Kitâbu'l-irşâd ilâ kavâtii'l-edille fi usûli'l-i'tikâd*. thk. Muhammed Yusuf Musa ve Ali Abdülmunim Abdülhamîd. Mısır: Mektebetü'l-hancî, 1950.
- Cüveynî, Ebu'l-Meâli. *el-Akâdetü'n-nizâmiyye fi'l-erkâni'l-İslâmiyye*. thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. İskenderiye: el-Mektebetü'l-ezheriyye li't-türâs, 1996.
- Çelebi, İlyas. "Sıfat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2009, 37: 100-106.
- Dayf, Şevkî. *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*. Mısır: Dâru'l-meârif, ty.
- Dîb, Abdülazîm. "Cüveynî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1993, 8: 141-144.
- Demirci, Kadir. "Eş'arî'de Hadis ve Sünnet -el-İbâne Örneği-". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/2 (2010): 45-66.
- Ebû Hanife (150/767). "el-Fıkhu'l-Ekber". *İmâm-ı Â'zam'ın Beş Eseri*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2002, 55-63.
- Ebû Hanife. "el-Âlim ve'l-müteallim". *İmâm-ı Â'zam'ın Beş Eseri*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2002, 11-42, 9-32.
- Erdiç, Şaban. "Bir İnşa Süreci Olarak Fenomenolojik Perspektifte Kutsal ve Kutsallaşma -Ziyaret Fenomeni Örneği-". *Millî Folklor*, 114 (2017): 39-51.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil (ö. 324/936). *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfi'l-musallîn*, thk. Helmut Ritter. Wiesbaden: Dâru'n-neşr, 1980.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil. *el-İbâne an usûli'd-diyâne*. Beyrut: Dâru İbn Zeydûn, ty.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil. *Risâletü ilâ ehli's-suğr bi-bâbil'l-ebvâb*. thk. Abdullah Şâkir Muhammed el-Cüneydî. Medîne: İmâdü'l-bahsi'l-ilmî, 1992.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil. *Fî istihsâni'l-havz*. nşr. Richard J. McCarthy. Beyrut: İmprimerie Catholique, 1953.
- Givony, Joseph. "Fırak Edebiyatında İmam Ebû Hanîfe'nin Tasviri İle İlgili Meseleler", çev. Muzaffer Tan ve N. Kemal Karabiber. *İmam Mâturîdî ve Maturidilik*. haz. Sönmez Kutlu. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2003, 59-78.
- Gömbeyaz, Kadir. "Makâlât Geleneğinde İmam Eş'arî". Yüksek Lisans tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

- Eş'Arî Âlimlerin Nazarında Hanbelîlik ve Hanbelîler (İhtilaflar ve İthamlar) | 141
- Habeşî, Abdullah Muhammed. *Mesâdiru'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen*. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1988.
- Harman, Vezir. "Ebû Mansur Abdülkahir el-Bağdâdî'nin Bilgi Teorisi". Yüksek Lisans tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan (ö. 571/1176). *Tebyînü kizbi'l-müfterî fi mâ nüsiibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1984.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsü'd-Din Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282). *Vefeyâtu'l-e'yân ve enbâi ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru sadr, 1994.
- İbn Ebî Ya'lâ, Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Muhammed (ö. 526/1132). *Tabakâtu'l-Hanâbile*. thk. Muhammed Hamid el-Fakî. Beyrut: Daru'l-ma'rife, ty.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan (ö. 406/1015). *Mücerredü makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Daniel Gimaret. Beyrut: Dâru'l-maşrîk, 1986.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan (ö. 406/1015). *Kitâbu Müşkili'l-Hadîs ev Te'vîlü'l-Ahbâri'l-Müteşâbihe*. thk Daniel Gimaret. Dimeşk: el-Ma'hadü'l-Fıransî li'd-dirâsâti'l-Arabiyye, 2003.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed (456/967). *Kitâbu'l-fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*. Lübnan: Dâru'l-ma'rife, 1986.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abülhalim (ö. 728/1328). *Minhâcu's-sünne fi nakzi kelâmi's-Sîati'l-Kaderiyye*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. byy.: yy., 1986.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abülhalim. *Derü tearizi'l-akl ve'n-nakl*. thk. Muhammed Râşid Sâlim. Suudi Arabistan: Câmiatu'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1991.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abülhalim. *Mecmûatu'r-resâil ve'l-mesâil*. byy.: Lecnetü't-türâsi'l-Arabî, ty.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abülhalim, *Mecmû'atu'l-Fetâvâ*. thk. Âmir el-Cezzâr-Enver eş-Bâz. byy.: yy., ty.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahmân (ö. 597/1201). *el-Muntazam fi târihi'l-ümem ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esîr, İmâdu'd-Dîn Ebu'l-Hasan (ö. 630/1233). *el-Kâmil fi't-târîh*. thk.

- Ömer Abdusselâm Tedmirî, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-Arabî, 1997.
- İğde, Muhyettin. *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbelîliğin Teşekkül Süreci*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016.
- İmrânî, Yahyâ b. Ebu'l-Hayr el-Yemânî (ö. 558/1163). *el-İntisâr fi'r-red ale'l-Mu'tezileti'l-Kaderiyyeti'l-eşrâr*. thk. Suûd b. Abdulaziz el-Halef. Medine: Edvâu's-selef, 1998.
- İsferâyînî, Ebu'l-Muzaffer (ö. 471/1079). *et-Tabsîr fi'd-dîn ve temyîzü'l-fırkatî'n-nâciyeti an fırakî'l-hâlikîn*. Kahire: Matbaatu'l-envâr, 1940.
- İzmirli, İsmail Hakkı. "İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî". *Dâru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*. 2/9 (1928): 1-33.
- Kalaycı, Mehmet. "Eşariliğin Arka Planı: Küllâbîlik". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 51/2 (2010): 339-431.
- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Karadağ, Cağfer. "İbn Hazm ve Eş'arîlik Eleştirisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 18/1 (2009): 89-102.
- Keskin, Mehmet. *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*. İstanbul: Düşün Yayınları, 2013.
- Koçyiğit, Talat. "Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Bir Risâlesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 8/1 (1960): 165-174.
- Koçyiğit, Talat. *Hadiscilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Kummî/Nevbahî. *Şîi Fırkalar*. çev. Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu ve Ramazan Şimşek. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Kutlu, Sönmez. *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*. Ankara: Kitâbiyât, 2002.
- Kutlu, Sönmez. "Kerrâmiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2002. 25: 294-296.
- Lewinstein, Keith. "Studies in İslamic Heresiography: The Khawaric in Two Fıraq Traditions". Degree of Doctor of Philosophy, Faculty Of Princeton University in Candidacy, 1989.
- Madelung, Wilfred F.. "Maturidiliğin Yayılışı ve Türkler", *İmam Mâturîdî ve Maturidilik*. çev. Sönmez Kutlu. haz. Sönmez Kutlu. Ankara: Kitâbiyât, 2003, 79-87.
- McCarthy, Richard J. "A Note on the İbana", *The Theology of Al-Ashari*. thk. Richard J. McCarthy, Beyrut: İmprimerie Catholique, 1953, 231-232.
- Memiş, Murat, "Eş'arîliğe Yaptığı Katkıları Bakımından Ebu'l Meâlî el-

- Eş'ârî Âlimlerin Nazarında Hanbelîlik ve Hanbelîler (İhtilaflar ve İthamlar) | 143
Cüveynî," *Kelam Araştırmaları*. 7/1 (Ocak 2009), 97-120.
- Nâşî el-Ekber, Ebu'l-Abbâs Abdullah b. Şirşîr el-Enbârî (ö. 293/906). *Mesâilu'l-imâme*. thk. Joseph Vann Ess. Beyrut: Dâru'n-neşr, 1971.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed (ö. 508/1115). *Tabsıratu'l-edille fi usûli'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay. Ankara: DİB Yayınları, 2004.
- Nesefî, Ebû Mutî' Mekhûl b. Fadl (ö. 318/930). *Kitâbu'r-red alâ ehli'l-bid'a ve'l-ehvâi*. thk. Seyit Bahçivan. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013.
- Özel, Ahmet. "Bâcî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1991, 4: 414-415.
- Râzî, Fahreddin (ö. 606/1210). *İ'tikâdâtü fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*. Kahire: Mektebetü'n-nahda el-İslâmiyye, 1938.
- Râzî, Fahreddin. *er-Riyâzu'l-mûnika fi-ârâi ehli'l-'ilm*. thk. Esad Cuma. Tunus: Külliyyetü'l-âdâb ve'l-ulûmi'l-insâniyye, 2004.
- Râzî, Fahreddin. *Allah'ın Aşkınılığı*. çev. İbrahim Coşkun. İstanbul: İz Yayınları, 2011.
- Sancar, M. Mustafa. "İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî'nin Değişim Geçirdiği Kelâmî Görüşleri". Yüksek Lisans tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Sancar, M. Mustafa. "İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî'nin Değişim Geçirdiği Kelâmî Görüşleri". *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2/1 (ty.): 87-117.
- Seksekî, Ebu'l-Fazl Abbas b. Mansûr (ö. 683/1284). *el-Burhân fi ma'rifeti 'akâidi ehli'l-edyan*. Ürdün: Mektebetü'l-menâr, 1988.
- Seyyid, Eymen Fuad. *Târîhu'l-mezâhibi'd-dîniyye fi-bilâdi'l-Yemen hattâ nihâyeti'l-karni's-sâdisi'l-hicrî*. Kâhire: ed-Dâru'l-Mısriyyetü'l-Lübnânî, 1988.
- Sübkî, Tacuddîn Ebî Nasr Abdilvehhâb b. Ali b. Abdî'l-Kâfî (ö. 771/1311). *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tenâhi ve Abdul-Fettâh Muhammed el-Hulv. byy.: Dâru ihyâi'l-kütübî'l-Arabiyye, 1964.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim (ö. 548/1153). *Kitâbu'l-milel ve'n-nihal*. thk. Muhammed Seyyid Keysânî. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1975.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim. *Nihayetü'l-ekdâm*. thk. Alfred Guillaume. London: Oxford University Press, 1934.
- Şerâfüddin, Ahmed Hüseyin. *Târîhu'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen (ez-Zeydiyye, eş-Şâfiyye, el-İsmâiliyye)*. byy.: yy., 1980.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd (ö. 310/923). *Târîhu't-*

- Taberî (Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk)*. Beyrut: Dâru't-turâs, 1967.
- Toru, Ümüt. "Eş'arî Makâlât Geleneğinde İmâmiyye Algısı". Doktora tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Toru, Ümüt. "Ebû Muhammed el-Yemenî'nin Akâidü's-Selâse ve's-Sebîn Fırka Adlı Eseri ve İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Önemi". Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Türer, Osman. "Ebû Nuaym el-İsfehânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1994, 10: 201-204
- Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. E. Ruhi Fırlalı. İstanbul: Şa-To İlahiyat, 2001.
- Yar, Erkan. "Eş'arî ve Metodolojisi". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 10/2 (2005): 19-47.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Halku'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1997, 35: 371-375.
- Yemenî, Yahya b. Hüseyin el-Müeyyed. *Enbâü'z-zemân fi ahbâri'l-Yemen*. thk. Muhammed Abdullah. byy.: yy., 1936.
- Yurdagür, Metin. "Haşviyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1997, 16: 426-427.
- Yüce, Mustafa. "Hâris el-Muhâsibî'ye Göre Haberî Sıfatlar". *Kelam Araştırmaları*. 12/2 (2014): 274-294.
- Yücesoy, Hayrettin. "Mihne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2005, 30: 26-28.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ b. Muhammed el-Hüseynî. *İthâfu's-sâde'l-müttekîn bi-şerhi ihyâi ulûmi'd-dîn*. Beyrut: Müessesetü't-târîhi'l-Arabî, 1994.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 748/1347). *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût ve Salih es-Semr. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1985.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Tezkiretü'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1998.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhîr ve'l-e'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmirî. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-Arabî, 1993.